

ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΟΜΗΡΟΣ

Ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ χωρία, ποὺ μιλοῦν γιὰ τὴν Κρήτη, μᾶς δίνεται ἀνάγλυφα ἢ εἰκόνα τῆς μυκηναϊκῆς μεγαλονήσου. Πυκνὰ κατοικημένη, ἔχει ἐνεννήντα ἢ ἑκατὸ πόλεις. Ὁ πληθυσμὸς τῆς εἶναι ἀνάμεικτος καὶ ὁ στόλος τῆς ἰσχυρός. Ὁ Ἰδομενέας εἶναι δυνατὸς βασιλιάς καὶ συμμετέχει στὸν Τρωϊκὸ πόλεμο μ' ὀγδόντα πλοῖα. Ὁ ἀριθμὸς εἶναι σημαντικός, ἂν σκεφθῇ κανεῖς ὅτι ὁ Μενέλαος ἔχει ἑξήντα καὶ ὅτι δυνατοὶ βασιλιάδες, ὅπως ὁ Ἀγαμέμνων καὶ ὁ Νέστωρ, διαθέτουν λίγο περισσότερα: εἴκοσι ὁ πρῶτος, δέκα ὁ δεύτερος. Ὁ Κρητικὸς βασιλιάς κατέχει ἔξ ἄλλου μιὰ ἑξαιρετικὴ θέση στὴν Ἰλιάδα. Ἡ Κρήτη βρίσκεται σὲ σχέσεις μὲ τ' ἄλλα μυκηναϊκὰ βασίλεια καὶ ἔχει διατηρήσει τὶς παλιὰς μινωϊκὰς ἀναμνήσεις. Ὁ Μίνως, ὁ Ραδάμανθυς, ὁ Δευκαλίων, ἡ Ἀριάδνη εἶναι πρόσωπα, ποὺ θυμοῦνται συχνὰ οἱ ὁμηρικοὶ ἥρωες. Δίνοντας μιὰ ἑξαιρετικὴ θέση στὴν Κρήτη καὶ στὸν Ἰδομενέα ὁ Ὅμηρος μᾶς βοηθᾷ—ἀντίθετα ἀπ' τὶς ἀπόψεις τοῦ Evans— νὰ πιστέψουμε στὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἰσχυροῦ μυκηναϊκοῦ βασιλείου στὸ νησί.

Σ' ἕνα ἀπ' τὰ κυριώτερα χωρία (τ 172 ἐξ.) ἡ Κρήτη δὲν ἀναφέρεται ὡς νησί, ἀλλὰ ὡς *γαῖα περίρρυτος*, πρᾶγμα ποὺ ὑποδηλώνει τὸ μέγεθός της, ὥπως παρατήρησε ὁ I. Καλιτσουνάκης¹.

*Κρήτη τις γαῖ' ἔστι, μέσφ' ἐνὶ οἴνοπι πόντῳ
καλὴ καὶ πίειρα, περίρρυτος· ἐν δ' ἄνθρωποι
πολλοί, ἀπειρέσιοι, καὶ ἐννήκοντα πόλεις.
ἄλλη δ' ἄλλων γλῶσσα μεμιγμένη· ἐν μὲν Ἀχαιοὶ
ἐν δ' Ἑτεόκορτες μεγάλιοι, ἐν δὲ Κόδωνες
Δωριεὲς τε τριχάϊκες δῖοι τε Πελασγοὶ
τῆσι δ' ἐνὶ Κνωσὸς μεγάλη πόλις ἐνθα τε Μίνως
ἐννέωρος βασίλευε Διὸς μεγάλου βασιτῆς.*

Τὰ ἐπίθετα *γαῖα περίρρυτος καλὴ καὶ πίειρα*, ὁ χαρακτηρισμὸς σ' ἕνα ἄλλο χωρίο τῶν βουνῶν τῆς ὡς *νιφοέντων* (τ 338) δίνουν μιὰ σύντομη, ἀλλὰ πιστὴ εἰκόνα τῆς Κρήτης ἀπὸ φυσικὴ ἀποψη. Ἄλλοῦ, ὅπως θὰ δοῦμε, περιγράφονται μὲ ἀκρίβεια βασισμένη χωρὶς ἄλλο σὲ προσωπικὰς ἐμπειρίες μερικὰ ἀκρογιάλια τῆς Κρήτης. Ἀλλὰ τὸ χωρίο

¹) «Κρητικὰ Χρονικὰ» Α' 1947 σ. 7. Τὸ μέγεθός της δείχνει καὶ τὸ ἐπίθετο *εὐρεῖα*: Ν 453 καὶ ὁ πληθυντικὸς *Κρηται* ξ 199, π 62.

αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὸ, γιατί ἀναφέρει τοὺς λαοὺς, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸν πληθυσμὸς τῆς.

Ἀπὸ τοὺς λαοὺς αὐτοὺς οἱ Ἀχαιοί, οἱ Δωριεῖς καὶ οἱ Ἐτεόκρητες δὲν παρέχουν δυσκολία. Εἶναι φυσικὸ τὸ ὅτι ὁ Ὅμηρος μιλώντας γιὰ τὴν σύγχρονη μὲ τὰ τρωϊκὰ Κρήτη ἀναφέρει πρῶτους τοὺς Ἀχαιοὺς, ποὺ βρίσκονται ἐκεῖ—ὅπως μετὰ τὴν ἀποκρυπτογράφηση τῶν πινακίδων τῆς γραφῆς Β πιστεύεται—ἤδη ἀπ' τὸ 1450 π. Χ. Μυθολογικὰ ἡ ἐγκατάσταση ὑποδηλώνεται μὲ τὸ χτίσιμο μερικῶν πόλεων ἀπ' τὸν Ἀγαμέμνονα στὴ δυτικὴ Κρήτη, τῆς Περιγιάμου, τῆς Λάμπας, τῆς Τεγέας (Velleius Paterculus I 1, Στεφ. Βυζ. λ. Λάμπη, Τεγέα), καὶ μὲ τὴν παράδοση ὅτι ὁ Σπαρτιάτης κήρυκας τοῦ Ἀγαμέμνονα, Ταλθύβιος ἔφερε μιὰ ἀποικία Ἀχαιῶν ἀπὸ τὶς Μυκῆνες (Μέγα ἔνυμολογ. λ. *Τριχάικες*. Γιὰ δμώνυμη πόλη στὴν Κρήτη μιλεῖ ὁ Velleius P. I, 1, 2). Ἀχαιοὶ συμμετέχουν στὴν ἰδρυση τῆς Πολυρροηνείας (Στράβων I' 479) καὶ Ἀχαῖα εἶναι ἴσως ἡ περιοχὴ τῆς (P. Faure, Κρ. Χρ. IG' σ. 188). Ἀρχαιολογικὰ ἡ ἐγκατάσταση τῶν Ἀχαιῶν στὴν Κρήτη ἐπιβεβαιώνεται ἐπίσης. Ἄν καὶ δὲν εἶναι βέβαιο, ὅτι ὁ ἀνακτορικὸς ρυθμὸς εἶναι δημιουργία ἀχαιϊκῆ, πάντως μετὰ τὸ 1400 βρίσκομε στὴν Κρήτη τὴν ἴδια κεραμεικὴ ποὺ ὑπάρχει στὴν Πελοπόννησο καὶ σ' ὅλα τ' ἄλλα μυκηναϊκὰ κέντρα. Ἀχαιϊκὰ μέγαρα ἔχουν βρεθῇ στὴν Ἀγία Τριάδα καί, ὅπως ἔδειξε ὁ Ν. Πλάτων, στὴν Τύλισσο. Ἀξιόλογα εἶναι τὰ σπίτια τῆς «μυκηναϊκῆς» ἢ ΥΜ III αὐτῆς περιόδου στὰ Γουρνια. Τὴ σημασίαν τῶν μυκηναϊκῶν στρωμάτων τῆς Κνωσοῦ τόνησε τελευταῖα ὁ Palmer, ἀνάγοντας μάλιστα σ' αὐτὰ καὶ τὰ γραπτὰ μνημεῖα τοῦ συστήματος Β. Ἕνας συνοικισμὸς, ποὺ βρῆκε ὁ Ν. Πλάτων στὴ Βιάννο ἀνήκει στὴν ἴδια περίοδο.

Στὴν ἀχαιϊκὴ κατάκτηση πιστεύεται ἐξάλλου ὅτι ὀφείλεται καὶ ἡ μεταφορὰ τῶν ἀρκαδικῶν τοπωνυμίων *Γόρτυς* καὶ *Ἀρκαδία*. Κατὰ τὸν Στέφανο Βυζάντιο καὶ μία κρητικὴ πόλη *Φαραί* ἦταν *ἀποικὸς τῶν ἐν Μεσσηνίᾳ*. Τὸ τοπωνύμιον *Λυγόρτυνο* ἀναμφισβήτητα συνδέεται μὲ τὸ ἀρκαδικὸ ὄνομα *Λυκόρτας*. Ἡ κρητικὴ πόλη *Υδρακίνα* συνδέεται μὲ τὸ ἀρκαδικὸ βουνὸ *Ὀστρακίνη* (Guarducci I. C. II σ. 184). Ἡ κρητικὴ *Φάλασσα* θεωρήθηκε ἀποικία μιᾶς δμώνυμης ἀχαιϊκῆς πολιτείας τῆς Θεσσαλίας (Kirsten, R. E. λ. Phalanna). Πυκνὲς εἶναι οἱ ἀχαιϊκὲς ἐγκαταστάσεις στὰ ἀπέναντι τῆς Πελοποννήσου παράλια τῆς Κρήτης. Ὁ Σ. Ἀλεξίου ἐπεσήμανε δύο οἰκοδομήματα τῆς περιόδου αὐτῆς στὸ Στύλο Ἀποκορώνου καὶ στὸ Κολυμπάρι κ' ἕνας μεγάλος θύλακός τάφος τοῦ τύπου τῶν Δαμανίων καὶ ἐνὸς τάφου τῶν Μυκηνηνδῶν εἶναι στὸ Μάλεμε (ΑΜ. 1910 σ. 150). Τάφοι λαξευτοὶ τῆς ἴδιας περιόδου ὑπάρχουν σ' ὅλη τὴν Κρήτη.

Καὶ γιὰ τοὺς Ἑτεόκρητες συμφωνοῦν οἱ ἐπιστήμονες. Εἶναι οἱ παλαιοί, γνήσιοι, δηλ. προελληνικοὶ Κρηῆτες, πού διατηρήθηκαν στὸ νησί μετὰ τὴν ἀχαικὴ κατάκτηση. Δὲν εἶναι ἴσως τυχαῖο, ὅτι ἀναφέρονται ἀμέσως μετὰ τοὺς κυριάρχους Ἀχαιοὺς καὶ ὅτι δίνεται σ' αὐτοὺς τὸ ἐπίθετο «μεγαλόκαρδοι». Ὁ Στράβων (I' 475) θεωρώντας τοὺς Ἑτεόκρητες αὐτόχθονες τοποθετεῖ στὴ Νότια Κρήτη, προσθέτοντας ἀντιφατικὰ ὡς εἶναι *πολίχνιον Προῶσον, ὅπου τὸ τοῦ Δικταίου Διὸς ἱερόν*. Ἡ παρουσία τους στὰ μεταγενέστερα χρόνια στὴν Πραισὸ καὶ γενικώτερα στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὶς περιφημες ἑτεοκρητικὲς ἐπιγραφὰς τῆς Πραισοῦ (B.S.A. VIII σ. 125, X σ. 115) καὶ ἐπίσης τῆς Δρήρου. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἀρχικὰ εἶχαν διατηρηθῇ Ἑτεόκρητες καὶ σ' ἄλλες περιοχὰς τῆς Κρήτης ἀκόμα καὶ στὴ δυτικὴ, νωρὶς ὅμως θ' ἀφομοιώθηκαν στὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ νησιοῦ μὲ τὰ ἑλληνικὰ φύλα, ἀχαικὰ καὶ δωρικὰ, πού εὐκολώτερα καὶ πυκνότερα τὸ ἀποίκιζαν φτάνοντας ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο.

Προβληματικὴ εἶναι ἡ φυλὴ τῶν Κυδώνων, πού κατοικοῦν Ἰαροῦ δάνου ἀμφὶ ῥέεθρα γ 292. Ὁ Στράβων τοὺς θεωρεῖ ὅπως καὶ τοὺς Ἑτεόκρητες αὐτόχθονες (ἔ. ἀ.) καὶ τὴν ἄποψη αὐτὴ δέχεται ὁ Bengtson (gr. Gesch 1950 σ. 50) πού γράφει ὅτι μὲ τὴ δωρικὴ κατάκτηση: Die Urbevölkerung (Kydonen und Eteokreter) wurde im äussersten Westen und Osten der Insel zusammengedrängt. Αὐτόχθονες δέχεται τοὺς Κύδωνες καὶ ὁ P. Faure (ἔ. ἀ. σ. 215). Ἡ γνώμη αὐτὴ φαίνεται νὰ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν πιθανὴ ἀνάγνωση τῆς λέξεως Ku - do - ní σὲ μινωϊκὰ κείμενα τοῦ συστήματος A (Furumark Linear A 1956 σ. 24), ἀπὸ τὴν κρητικὴ παράδοση, πού ἔσωσε ὁ Πausanias (VIII 53, 4), ὅτι ὁ Κύδων ἦταν γυιὸς τῆς κόρης τοῦ Μίνωα Ἀκακαλίδος² καὶ ἀπὸ τὴν πληροφορία τοῦ Διοδώρου (V 78, 2) ὅτι ἡ Κυδωνία ἰδρύθηκε μαζὶ μὲ τὴν Κνωσὸ καὶ τὴ Φαιστὸ ἀπὸ τὸ Μίνωα. Τὸ τελευταῖο ὅμως μπορεῖ νὰ ὀφείλεται μόνο στὸ ὅτι κάθε σπουδαία πόλις τῆς Κρήτης ἤθελε νὰ συνδέεται μὲ τὸ μεγάλο μυθικὸ βασιλιά. Ὁ ἴδιος ὁ Πausanias (ἔ. ἀ.) δίνει μιὰ ἄλλη ἀρχαϊκὴ παραλλαγὴ τοῦ μύθου, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Κύδων ἦταν ἀπὸ τὴν Τεγέα καὶ ἀδελφὸς τοῦ Γόρτυνος. Αὐτὸ θὰ σήμαινε ὅτι οἱ Κύδωνες ἦταν ἓνα φύλο ἀχαικὸ καὶ σ' αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδοθοῦν τότε τὰ σημαντικὰ ΥΜ III λείψανα τῆς δυτικῆς Κρήτης πού ἀνέφερα πρὸ πάντων. Ἀντίθετα πρὸς τὸν E. Meyer (Gesch. des Altertums I, 2 σ. 700 - 1) πού δεχόταν ὅτι οἱ Κύδωνες ἦταν λείψανο τῶν ἀρχικῶν κατοίκων τοῦ

²) Ἡ Ἀκακαλὶς συνέρχεται μὲ τὸν Ἀπόλλωνα ἢ τὸν Ἑρμῆ, αὐτ. καὶ Στέφ. Βυζ. λ. Κυδωνία.

νησιοῦ, συγγενικό μὲ τοὺς λαοὺς τῆς Μ. Ἀσίας^{α)}, ποὺ διατηρήθηκε μετὰ τὴν ἑτεοκρητική - μινωική κατάκτηση τοῦ νησιοῦ, ὁ Beloch («Ausonía» IV 1909 τεῦχος II Le origini Cretesi σελ. ἀνατ. 4) πιστεύει ὅτι οἱ Κύδωνες εἶναι φύλο ἑλληνικό, ἀφοῦ ὁ τύπος τοῦ ὀνόματος εἶναι ἑλληνικός (πβ. *Δάκων*) καὶ ἀφοῦ *Κυδωνία φατρία* ἀναφέρεται στὴν Ἐπίδαυρο. Κλίνω πρὸς τὴν ἄποψη αὕτη καὶ γιὰ τοὺς παραπάνω λόγους καὶ γιὰτὶ εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανο ὅτι στὰ χρόνια τοῦ Μενελάου κατοικοῦσε στὴν κρητική παραλία φύλο ὄχι ἀχαϊκό. Ἡ φράση *ἐνθα Κύδωνες ἔναιον* ἀναφέρεται φυσικὰ στὸν καιρὸ, ποὺ ἔφτασαν ἐκεῖ τὰ πλοῖα, καὶ ὄχι σὲ μιὰ παλαιότερη ἐποχή· εἶναι ἐπίσης φανερό ὅτι σ' ὅλο τὸ χωρίο γίνεται λόγος μόνο γιὰ σημεῖα, ὅπου προσεγγίζουν πλοῖα, καὶ ὄχι γιὰ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νησιοῦ. Ἀκόμα ἂν οἱ Κύδωνες ἦταν αὐτόχθονες, θὰ ἔπρεπε νὰ δεχθοῦμε ἓνα διαφορισμὸ στὴν ἐθνολογικὴ σύνθεση τῆς προελληνικῆς Κρήτης γιὰ τὴν ὁποία δὲν ὑπάρχει καμμιά ἀρχαιολογικὴ ἢ ἄλλη ἔνδειξη. Εὐρήματα προϊστορικά ὅλων τῶν περιόδων, ἂν καὶ ἀραιότερα, ὑπάρχουν καὶ στὴ δυτικὴ Κρήτῃ ἐντελῶς ὅμοια μὲ τὰ εὐρήματα τῆς ἀνατολικῆς. Εἶναι ἄλλωστε ἀπίθανο, ὅτι στὰ 1500 χρόνια ποὺ κράτησε ὁ μινωϊκὸς πολιτισμὸς δὲν εἶχε ἐξομοιωθῇ ἐθνολογικὰ ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ. Μία ἄλλη ἄποψη ὅτι οἱ Κύδωνες εἶναι Φοίνικες, βασισμένη στὸν παραλληλισμὸ *Ἰάρδανος* - *Ἰορδάνης* καταπολεμήθηκε σωστὰ ἀπὸ τὸ Beloch (ξ. ἀ. σ. 3) μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι *Ἰάρδανοι* ὑπάρχουν καὶ σ' ἄλλα Ἑλληνικὰ μέρη. Ἄς προστεθῇ ἔδῳ ὅτι εἶναι πιθανὴ μιὰ σχέση τοῦ ὀνόματός τους μὲ τὰ γειτονικὰ Κύθηρα.

Ὡς πρὸς τὴν θέση τῶν Κυδώνων ὁ ἐντοπισμὸς τους στὴ δυτικὴ Κρήτῃ εἶναι ἀσφαλές, ἀφοῦ ὅλοι οἱ γεωγράφοι τοποθετοῦν ἐκεῖ τὴν πόλιν Κυδωνία τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Τὰ ΥΜ III εὐρήματα στὰ σημερινὰ Χανιά ἀποτελοῦν ἀπόδειξη, ὅτι ἡ περιοχὴ εἶχε πυκνὰ κατοικηθῇ ἤδη στοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους (βλ. Matz, *Forschungen auf Kreta*, σελ. 72, 82 πίναξ 63). Πιστεύω ὥστόσο ὅτι ὁ Ὅμηρος δὲν ἐννοεῖ μόνο τὴν πόλιν, ἀλλὰ γενικὰ τὴ φυλὴ τῶν Κυδώνων, ποὺ κατοικοῦσε σὲ μιὰ πλατειὰ ζώνη γύρω ἀπ' τὸν Ἰάρδανο ποταμό. Ἡ σύνδεση τῶν Κυδώνων μὲ ἓνα μεγάλο ποτάμι καὶ ἡ προκατάληψη, ὅτι ὁ Ὅμηρος ἐννοεῖ κάποια συγκεκριμένη πόλιν, ὁδήγησε στὴν ἄποψη, ὅτι ὑπῆρξε μιὰ παλιὰ Κυδωνία κοντὰ στὸν ποταμὸ Πλατανιανὸ ἢ Κερόιτη (κοντὰ στὸ σημερινὸ χωριὸ Βρύσες), ποὺ εἶναι τὸ σημαντικώτερο

^{α)} Ὁ P. Kretschmer (*Glotta* XXVIII 1940, σ. 108 ξξ.) ἐξετάζοντας τὸ σχετικὸ δμῆρικὸ χωρίο, θεωρεῖ πιθανὴ τὴ γνώμη τοῦ Fick (*Vorgriechische Ortsnamen* σ. 16 ξξ.) ὅτι οἱ Κύδωνες ἦλθαν στὴν Κρήτῃ ἀπὸ τὴ φρυγικὴ, βορειοδυτικὴ Μ. Ἀσία.

ποτάμι τῆς περιοχῆς, καὶ μιὰ ἄλλη νεώτερη συνδεόμενη μετὰ τὸν σαμιακὸ ἀποικισμό τοῦ ΣΤ' αἰῶνα στὰ σημερινὰ Χανιά (Spratt, *Travels und Researches in Crete* II σ. 139 ἐξ.). Ὁ Bursian ἀρνήθηκε τὴν ἄποψη αὕτη καὶ ὁ Lucio Mariani (*Antichità Cretesi, Monumenti Antichi* VI 1896 σελ. 52) παρέθεσε ἀρχαιολογικὰς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἄποψη ὅτι πόλη Κυδωνία ὑπῆρξε μόνο στὰ Χανιά. Νομίζω ὅτι ὁ Ὅμηρος ἔχει ὑπ' ὄψιν του γενικὰ τὴν εὐφορη κοιλιάδα ἀπὸ τὸ Κολυμπάρι ὡς τὴ Σούδα: ΥΜ III λείψανα μικρῶν συνοικισμῶν καὶ ἰσχυρῶν καλύπτουν ὅλη αὕτη τὴν ἑκτασιν⁴. Πυκνότερα εἶναι τὰ ἴχνη στὰ Χανιά ἐπειδὴ ὁ χώρος ἐρευνήθηκε περισσότερο μετὰ τὴν οἰκοδόμησιν. Τὰ πιὸ ἀξιόλογα εἶναι τὰ εὐρήματα τῶν τάφων τῆς συνοικίας Μαζαλῆ, τοὺς ὁποίους ἔσκαψε τελευταῖα ὁ Ν. Πλάτων.

Ὅσο γιὰ τὸ ποῖος ἀκριβῶς εἶναι ὁ Ἰάρδανος, πιστεύω μαζὶ μετὰ τὸν Mariani, ὅτι εἶναι ὁ Πλατανιανὸς καὶ δὲν μοῦ φαίνεται ἀναγκαῖον νὰ υποθέσωμε, ὅτι ὁ σημερινὸς Κλαδισὸς δυτικὰ τῶν Χανίων καὶ πιὸ κοντὰ σ' αὐτά, εἶναι ὁ Ἰάρδανος, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Καλαϊτζάκης γιὰ νὰ δεῖξῃ ὅτι τὰ Χανιά εἶναι ἡ ὁμηρικὴ Κυδωνία. Ἄλλωστε πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ ὀνομασία Κλαδισὸς δὲν εἶναι νεώτερη, ἀλλὰ ἀσφαλῶς εἶναι ἡ ἀρχικὴ ὀνομασία τοῦ ποταμοῦ, ποὺ ἐπομένως δὲν μπορεῖ νὰ ταυτίζεται μετὰ τὸν Ἰάρδανον. (Ἀνάλογο προελληνικὸ τοπωνύμιον τῆς περιοχῆς, ποὺ διατηρήθηκε ἕως σήμερον εἶναι τὸ *Θέρισον*).

Ὅσο γιὰ τοὺς Δωριεῖς ξέρομε πῶς ἔφθασαν στὴν Ἑλλάδα λίγο μετὰ τὸν Τρωϊκὸν πόλεμον καὶ πολὺ γρήγορα πέρασαν στὴν Κρήτη. Ὁ Ὅμηρος συνθέτοντας τὸ ἔργον του τὸν 8ον αἰῶνα τοὺς ξέρει καὶ τοὺς ἀναφέρει κἀνοντας ἔτσι ἕναν ἱστορικὸ ἀνοχρονισμό. Κατὰ τὸν Διόδωρον (V 80) οἱ Δωριεῖς εἶναι ἡ τρίτη φυλὴ, ποὺ ἦλθε στὴν Κρήτη, μετὰ τοὺς Ἑτεόκρητες καὶ τοὺς Πελασγούς *ἡγουμένον Τεκτάμου τοῦ Δώρον*. Μᾶς πληροφορεῖ ἀκόμη ὁ Διόδωρος, ὅτι κύριος τόπος προελεύσεώς τους ἦταν ἡ Λακωνικὴ. Ὡρισμένα τοπωνύμια εἶναι κοινὰ σ' αὐτὴν καὶ στὴν Κρήτη (Στέφ. Βυζ. λ. *Ἡις*). Τὸ ἐπίθετον, ποὺ δίνει στοὺς Δωριεῖς ὁ Ὅμηρος *τριχάϊκες* ἀπασχόλησε καὶ τοὺς ἀρχαίους καὶ τοὺς νεώτερους μελετητές. Μιὰ συχνὴ σιτοὺς ἀρχαίους ἄποψη εἶναι ὅτι ἡ λέξις σημαίνει αὐτοὺς ποὺ εἶναι διαιρεμένοι σὲ τρία μέρη (*τριχῇ διαιρεθέντες*) δηλ. στὶς τρεῖς δωρικὰς φυλὰς (Υλλεῖς, Δυμᾶνες, Πάμφυλοι) ἢ σὲ τρεῖς χώρες Πελοπόννησον, Εὐβοίαν, Κρήτην). Ἡ ἐρμηνεία ὅμως αὐ-

⁴) Προσθέτω σ' ὅσα σημείωσα πιὸ πάνω ὅτι σύγχρονα ἴχνη πρόσεξε ὁ S. Hood στὴ θέση Σιόπατα σιὸ δυτικὸ ἄκρον αὐτοῦ τοῦ χώρου, καὶ ὅτι ἕνα σύγχρονον οἰκοδόμημα ὑπάρχει ἴσως κοντὰ σιὸ Γαβαλοχώρι, ἀπ' ὅπου εἶχε προέλθει παλιὰ ἕνας διπλὸς πέλεκυς.

τῇ δὲν ταιριάζει στὴν περίπτωσή μας, ὅπου πρόκειται μόνο γιὰ τοὺς Δωριεῖς τῆς Κρήτης. Ὁ Στράβων (Ι' 476) ἐρμηνεύει τὸ ἐπίθετο ἀπὸ τρεῖς πόλεις, ποὺ ἔχτισαν οἱ Δωριεῖς στὴ Δωρίδα (Ἐρινεόν, Βοιόν, Κυτίτιον). Ὑπάρχει ὅμως καὶ σ' αὐτὴν τὴν ἀποψη ἡ ἴδια δυσκολία. Ὁ ἴδιος μνημονεύει μιὰ ἄλλη ἐρμηνεία, ἀπὸ τῆς *τριλοφίας*, ἢ ἀπὸ τοῦ *τριχίνους εἶναι τοὺς λόφους*. Ὁρθότερα ἔχει παραβληθῇ (βλ. προχ. Düntzer, *Odyssea*), τὸ *τριχάϊξ* μὲ τὸ *κορυθαῖξ*, ποὺ γίνεται ἀπὸ τὸ *αἰσσω τὴν κόρυν*: ἡ λέξη χωρὶς ἄλλο σημαίνει «αὐτοὺς ποὺ ἡ κόμη των ἀνεμίζει». Ἡ ἀποψη αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη ποὺ βασίζεται σ' ἓνα σίγουρο παράλληλο καὶ ποὺ ἐρμηνεύει καὶ τὸ δεύτερο συνθετικό. Ὁ Hoeck (Kreta II σελ. 22) πρότεινε μὲ δισταγμὸ ἄλλη μιὰ ἐρμηνεία, ποὺ βασίζεται στὴν παρατήρηση, ὅτι οἱ κύριοι ὄρεινοὶ ὄγκοι διαιροῦν τὴν Κρήτη σὲ τρεῖς περιοχές. Μὲ τὴ γεωγραφικὴ αὐτὴ διαίρεση συσχετίζει τὴν παράδοση γιὰ τὸ δωρικὸ ἀποικισμό τῆς Κρήτης: ὁ Πόλλις καὶ Δέλφος πηγαίνουν στὴ Λύκτο καὶ Γόρτυνα καὶ ὁ Ἀλθαιμένης στὴ δυτικὴ Κρήτη. Οὔτε ὅμως ἡ διαίρεση αὐτὴ εἶναι τόσο σαφής, οὔτε ἡ Λύκτος βρίσκεται στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη!

Σκοτεινὴ εἶναι ἡ φυλὴ τῶν Πελασγῶν, τοὺς ὁποίους ὁ Ὅμηρος ἀναφέρει κι' ἄλλοι: Β 681, Β 840, Κ 429, Ξ 327. Τοὺς ξέρει ὡς κατοίκους τῆς Λάρισας καὶ Ἀσίας, συμμάχους τῶν Τρώων, ἀλλὰ παράλληλα μνημονεύει τὸ Πελασγικὸν Ἄργος (Θεσσαλία) καὶ τὸν Πελασγικὸ Δία τῆς Δωδώνης. Τὸ μόνο βέβαιο εἶναι ὅτι οἱ Πελασγοὶ εἶναι μιὰ παλαιότατη φυλὴ. Πρέπει ἄραγε νὰ δεχθούμε ὅτι τὴν ἀποτελοῦσαν αὐτοί, ποὺ κατοικοῦσαν τὶς ἑλληνικὲς χῶρες πρὶν ἔλθουν οἱ φορεῖς τοῦ πρωτοελλαδικοῦ καὶ τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ ἢ νὰ δεχθούμε τὴν ἀποψη τοῦ Beloch, ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι ἦταν Ἑλλήνες⁵; Ὁ Ε.

⁵) Ὁ γερμανὸς ἱστορικὸς (ἔ. ἀ. σ. 3) θεωρεῖ τὸ *Πελασγοί* ὡς τὴν πρώτη ὀνομασίαν τῶν Ἑλλήνων ἢ μέρους των, ὅταν ἤλθαν στὴ Βαλκανικὴ. Τὴ μνείαν τῶν Πελασγῶν στὴν Κρήτη ἀπὸ τὸν Ὅμηρον ἐξηγεῖ εἴτε μὲ τὸ ὅτι οἱ Πελασγοὶ ἤλθαν τὸν ΙΓ' αἰῶνα ἀπὸ τῆς Θεσσαλίας στὴν Κρήτη, εἴτε ὅτι ἡ μνεία αὐτὴ ὀφείλεται σ' ἓνα ψευδὴ ἐντοπισμὸ ἐξ αἰτίας ὠρισμένων κοινῶν τοπωνυμίων Θεσσαλίας καὶ Κρήτης.

Ὁ P. Kretschmer (Glotta XXVIII 1940 σ. 108 ἐξ.) δέχεται ὅτι οἱ Πελασγοὶ συνδέονται μὲ τοὺς Τυρρηνοὺς καὶ τοὺς θεωρεῖ «πρωτοϊνδοευρωπαίους». Κατάλοιπο τῶν Πελασγῶν Τυρρηνῶν στὴν Κρήτη θεωρεῖ τὸ θεὸ Βελχάνο (πβ. Vulcanus). Ἰνδοευρωπαϊκὰ στοιχεῖα διαβλέπει καὶ στὶς ἐτεοκρητικὲς ἐπιγραφὰς τῆς Πραισοῦ, ποὺ τὰ ἀποδίδει στὴν ἀνάμιξη τοῦ ἐτεοκρητικοῦ στρώματος μὲ τοὺς Πελασγοὺς ἐπιδρομείς. Αὐτ. σελ. 268· 9 δέχεται ὅτι τὸ πελασγικὸ - τυρρηνικὸ στοιχεῖο ἀποτελεῖ φορέα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Bandkeramik. Ἐπιδρασὴ τοὺς στὴν Κρήτη εἶναι ἡ σπεῖρα καί, τελικά, ὁ καμαραϊκὸς ρυθμός. Ἡ ὀνομασίαν *Πελασγοί* δόθηκε ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνες στὸν πληθυσμὸ,

Meyer (gesch. des Alt. 1, 2 σ. 685 ξξ) πιστεύει ότι μόνο στη Θεσσαλία υπήρξε μιὰ φυλή με τὴν ὀνομασία αὐτή, καὶ ὅτι ὅπως οἱ Δωριεῖς ἔτσι καὶ οἱ Πελασγοὶ ἦλθαν στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴ Θεσσαλία. (Ὁ Meyer παραβάλλει τὸ τοπωνύμιον *Γόρτυς* μετὰ τὴ *Γυρτώνα* τῆς Θεσσαλίας⁹. Περιορίζοντας τὸ πελασγικὸ ζήτημα στὸ πρόβλημα τῆς ἐθνικότητος τῶν Πελασγῶν τῆς Θεσσαλίας, ἀποκλίνει ὁ Meyer τελικὰ πρὸς τὴν ἄποψη, ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ φύλον ἑλληνικόν, ἀφοῦ οἱ Πελασγοὶ τῆς Λάρισσας (B 840) στὴν Ἰλιάδα παρουσιάζονται ὡς σύμμαχοι τῶν Τρώων. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἔχει ἀποδεικτικὴ σημασία.

Κατὰ τὸν Διονύσιον Ἀλικαρνασέα I, 17 οἱ Πελασγοὶ ἦλθαν στὴν Κρήτη, πιεζόμενοι ἀπὸ τοὺς Κουρήτες καὶ Λέλεγες! Κατὰ τὸν Διόδωρον (IV 60): *Τέταμος ὁ Δώρου τοῦ Ἑλληνος τοῦ Δευκαλίωνος εἰς Κρήτην πλεύσας μετὰ Αἰολέων καὶ Πελασγῶν ἐβασίλευσε τῆς νήσου.* Τὸ ὄνομα, ποῦ ἀπαντᾷ καὶ ὡς *Τεύταμος*, προέρχεται πιθανώτατα ἀπὸ τὴ μνεία τοῦ Λήθου Τευταμίδη βασιλῆα τῶν Πελασγῶν στὴν Ἰλιάδα (B 840) καὶ θυμίζει τὰ ἀσφαλῶς ὄχι ἑλληνικὰ κρητικὰ τοπωνύμια, *Κίσταμος*, *Πέργαμος*, *Σίλαμος*. Ὁ ἴδιος ὅμως εἶναι καὶ βασιλεὺς τῶν Δωριέων (αὐτ. 80) καὶ κατὰ τὸν Μ. Σακελλαρίου (*La migration grecque en Jonie* 1958 σ. 411, 425) ἡ ρίζα Τευτ. φαίνεται ἰνδοευρωπαϊκὴ. Ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους οἱ Πελασγοὶ θεωροῦνται συνήθως ὡς βάρβαροι καὶ συχνὰ σχετίζονται μετὰ τοὺς Τυρρηνοὺς. Ἀντίθετα ὁ Ἡρόδοτος (Α' 56, Ζ' 94-5), ἂν καὶ πιστεύει, ὅτι οἱ Πελασγοὶ δὲν μιλοῦσαν ἑλληνικά, καλεῖ τοὺς Ἴωνες *πελασγικὸν ἔθνος* καὶ λέγει ὅτι οἱ Ἴωνες καὶ οἱ Αἰολεῖς ὀνομάζονταν ἀρχικὰ Πελασγοί. Ὁ Θουκυδίδης (I 3) θεωρεῖ ἐπίσης τὸ *Πελασγοὶ* ὡς μιὰ παλιὰ ὀνομασία, ποῦ ἀντικαταστάθηκε ἀργότερα μετὰ τὸ *Δαναοὶ* καὶ *Ἑλληνες*. Ἡ μνεία τοῦ Πελασγικοῦ Δία ἀπὸ τὸν Ὅμηρον στὴ Δωδώνη, ἡ πιθανὴ σχέση τοῦ ὀνόματος τῶν Πελασγῶν μετὰ τοὺς Πελαγόνες, ὁ ἐντοπισμὸς τους στὴ Θεσσαλία καὶ Ἡπειρὸ (Στράβων Ε' 221), δείχνουν μιὰ βόρεια προέλευση τοῦ στοιχείου, ποῦ θὰ ἦταν ἀντίθετη μετὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τους ὡς φυλῆς αἰγαιακῆς. Ὁ Στράβων (ἔ. ἀ.) γράφει ὅτι ὁ Ἐφορος, τοὺς θεωροῦσε Ἀρχάδες. Ὁ Διόδωρος (V 80), πραγματευόμενος γενικὰ τὸ δμῆρικὸ χωρίον, γράφει ὅτι μετὰ τοὺς Ἑτεόκρητες, ποῦ εἶναι οἱ πρῶτοι κάτοικοι τοῦ νησιοῦ *πολλαῖς γενεαῖς ὕστερον Πελασγοὶ πλανώμενοι... κατανήσαντες εἰς τὴν Κρήτην μέρος τῆς νήσου κατώκησαν*. Σύμφωνα μ' αὐτὰ οἱ Πελασγοὶ δὲν θὰμποροῦσαν νὰ εἶναι μιὰ φυλὴ προελλην-

ποῦ βρῆκαν στὴ Θεσσαλία, διὰν ἦλθαν ἀπὸ τὸ βορρᾶ, καὶ σημαίνει «κάτοικοι τῆς πεδιάδας».

⁹) Στὶς ἀρχὲς τῆς Α' χιλιετηρίδας ὑποτάσσονται οἱ Πελασγοὶ τοῖς Θεσσαλοῦς, ποῦ εἰσδύουν ἀπὸ τὴ Δύση καὶ μεταβάλλονται σὲ Πενέστες.

νική. Τὴν ἀφίξή τους στὴν Κρήτη συσχετίζει μὲ τὴν ἀρχαῖκή κατάκτηση ὁ Prinz (AM 1910 σ. 153). Τίποτε λοιπὸν βέβαιον δὲν εἶναι γι' αὐτούς, καὶ στοὺς ἔρευνητές, ἀρχαίους καὶ νέους, ἐπικρατοῦν οἱ πρὸ διαφορετικῆς γνώμες. Ἴσως ἡ μνεία τους ἀπὸ τὸν Ὅμηρον ὀφείλεται σὲ μιὰ καθαρὰ μετρικὴ ἀνάγκη νὰ συμπληρωθῇ ὁ στίχος καὶ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθῇ ἀξιόπιστη. Οἱ ἀντιφατικῆς πληροφορίαι τῶν Ἑλλήνων γιὰ τοὺς Πελασγοὺς τῆς Κρήτης, ὀφείλονται μόνον στὸ δημοτικὸ χωρίο. Ὡς πρὸς τὶς γλῶσσες ποὺ μιλοῦσαν οἱ κάτοικοι τῆς Κρήτης, πρέπει νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι καὶ μόνον ἡ ὑπαρξὴ στὴν Κρήτη τῶν Ἑτεοκρητῶν καὶ δυὸ ἑλληνικῶν φυλῶν μὲ διαφορετικῆς διαλέκτους, θὰ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ χαρακτηρισθῇ ἡ γλῶσσα τῶν Κρητῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ Ὀμήρου ὡς «μεμειγμένη».

Ἐνα ἄλλο ζήτημα ποὺ πρέπει νὰ ἐξεταστῇ ἐδῶ εἶναι, ἂν ἡ διαφορὰ στὸν ἀριθμὸ τῶν κρητικῶν πόλεων ποὺ ἀναφέρει ἡ Ἰλιάδα (Κ 149) καὶ ἡ Ὀδύσεια (τ 174) μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὡς πραγματικὴ. Νομίζω ὅχι καὶ δὲν συμφωνῶ μὲ τὸν P. Faure ποὺ (ἔ. ἀ. σ. 216) πιστεύει ὅτι ἡ δωρικὴ κατάκτηση εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐλάττωσιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πόλεων, καὶ ὅτι ἡ διαφορὰ τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία συνετέθησαν τὰ δύο ἔργα ἐξηγεῖ τὴν ἀσυμφωνία. Ἀντίθετα ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐγκαταστάσεων αὗξησε μὲ τὴ δωρικὴ κατάκτηση. Ἡ ἀσυμφωνία αὕτη εἶχε ἀπασχολήσει καὶ τὸν Στράβωνα (Ι' 479 - 480), ποὺ μνημονεύει τὴ γνώμη τοῦ Ἐφόρου κατὰ τὸν ὅποιον οἱ δέκα ἐπὶ πλέον πόλεις κτίσθηκαν μετὰ τὰ Τρωϊκὰ ὑπὸ τῶν Ἀλθαϊμένει τῶ Ἀργεῖω συνκολουθησάντων Δωριέων. Μνημονεύει ἐπίσης ὁ Στράβων μιὰ ἄλλη γνώμη, κατὰ τὴν ὁποία ἡ διαφορὰ στὸν ἀριθμὸ τῶν κρητικῶν πόλεων ὀφείλεται στὴν καταστροφὴ μερικῶν ἀπὸ αὐτὰς ὑπὸ τῶν Ἰδομενέως ἐχθρῶν. Ὁ ἀριθμὸς εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου καὶ στίς δυὸ περιπτώσεις συμβατικός: δηλώνει ὅμως ὅχι ἀπλᾶ τὸ πλῆθος, ἀλλὰ κάτι ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι πολὺ περισσότερον ἢ πολὺ λιγώτερον. Ἀνάλογη εἶναι ἡ ἔκφρασις «ἐκατὸ χρόνων» ἢ «ἐνενήντα χρόνων» γιὰ ἕναν ἀνθρῶπο γέρον. Ὁ ποιητὴς ἔχει λοιπὸν πραγματικὰ ὑπ' ὄψιν του πολλὰς δεκάδες ἐγκαταστάσεων καὶ ἡ εἰκόνα ποὺ δίνει γιὰ τὴν Κρήτη, ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν πραγματικὴ κατάστασιν τοῦ νησιοῦ στὴ μυκηναϊκὴ περίοδο, στὴν ὁποία ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοικημένων χώρων καὶ ὁ πληθυσμὸς αὐξήθηκε σημαντικὰ μὲ τὸν ἀρχαῖκὸ ἀποικισμό, ποὺ περιέλαβε ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ δυτικὴ Κρήτη, ποὺ τότε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπέκτισε πυκνοὺς συνοικισμούς.

Εἶναι φανερό ὅτι στὴν Ὀδύσεια ἀναφέρονται καίρια σημεῖα τῆς παραλίας, γνωστὰ στοὺς μυκηναίους ναυτικούς' προσβάσεις γιὰ τὶς κυριώτερες πόλεις τοῦ νησιοῦ (Κνωσὸς - Ἀμνισός), ἡ περιοχὴ τῶν Κυ-

δώνων, τὸ ἐπίνειο τῆς Φαιστοῦ. Ἄπ' ὅλες μόνο στήν Κνωσὸ δίνει τὸ ἐπίθετο *εὐρεῖα* (ε 591) *μεγάλῃ πόλιν* (τ 178)¹. Ὁ Ὀδυσσεύς (τ 178 ἐξ.) δῆθεν γιὸς τοῦ Δευκαλίωνα καὶ ἀδελφὸς τοῦ Ἴδομενέα μὲ τ' ὄνομα Αἰθών διηγεῖται, ὅτι εἶδε τὸν Ὀδυσσεύα στήν Κνωσὸ ὅταν πῆγαινε στήν Τροία. Ὅπως τὸν Μενέλαο τὸν φέρουν τὰ ρεύματα ἀπὸ τὸν Μαλέα στὶς ἐκβολὰς τοῦ Ἰσθδάνου, ἔτσι καὶ τὸν Ὀδυσσεύα ἀπὸ τὸν Μαλέα στήν Ἀμνισό:

*ἔνθ' Ὀδυσῆα ἐγὼ ἰδόμην καὶ ξείνια δῶκα
καὶ γὰρ τὸν Κρήτηνδε κατήγαγεν ἕς ἀνέμοιο
ἰέμενον Τροίηνδε παραπλάγξασα Μαλειῶν
στήσε δ' ἐν Ἀμνισῷ, ὅθι τε σπέος Εἰλειθυΐης
ἐν λιμέσιν χαλεποῖσι, μόγισ δ' ὑπάλυξεν ἀέλλας.*

Ἡ Ἀμνισὸς σύμφωνα μ' ἓνα χωρίο τοῦ Στράβωνα (I' 476) ἦταν ἐπίνειο τοῦ Μίνωα. Ὁ Στράβων ἀντιπαράτασσει τὸ μινωικὸ ἐπίνειο στὸ σύγχρονό του λιμάνι τῆς Κνωσοῦ (τὸ Ἡράκλειο), ἀλλὰ εἶναι βέβαιο, ὅτι καὶ στὰ μινωικὰ χρόνια κύριο λιμάνι τῆς Κνωσοῦ ἦταν ἡ περιοχὴ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Καιράτου (σήμερα Κατσαμπᾶς). Ὡστόσο καὶ ἡ Ἀμνισὸς ἦταν χωρὶς ἄλλο ἓνα ἀξιόλογο λιμάνι ἐξαρτημένο ἀπὸ τὸ μινωικὸ ἀνάκτορο. Στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια ἐξακολούθησε ἡ χρῆση καὶ τῶν δύο ἐπινείων. Σημαντικὰ εἶναι τὰ ΥΜ III στρώματα στὸν Καίρατο (ΠΑΕ 1955 σελ. 311 ἐξ.) καὶ κάτι ἀνάλογο θὰ ὑπῆρξε στήν Ἀμνισό. Οἱ ἀνασκαφὲς ἔφεραν στὸ φῶς ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ ἀξιόλογη ΥΜ I ἔπαυλη μὲ τοιχογραφίες κρῖνων, μιὰ ΥΜ II ἢ ΥΜ III δεξαμενὴ κοντὰ στὴ θάλασσα (ΠΑΕ 1933 σ. 94) καὶ λίγο δυτικώτερα ἓνα ἱερὸ μὲ λείψανα λατρείας ἀπὸ τὰ μινωικὰ ἕως τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια (ΠΑΕ 1934 σ. 133). Ἐνας ΥΜ III τάφος βρέθηκε στὴ γειτονικὴ θέση Μάφεζε (Ἀρχ. Δελτ. 11, 1927 - 8 σ. 68 ἐξ.). Ἐπομένως ἐπιβεβαιώνεται ἡ συνεχὴς χρῆση τοῦ χώρου. Πιστεύω ὅτι ὁ Όμηρος λέγοντας Ἀμνισὸ δὲν ἐννοεῖ τὸ ποτάμι (τὸ σημερινὸ Καριερό), γιατί τότε θὰ ἦταν ἀταίριαστη ἡ ἐπεξήγησι *ἐν λιμέσι* ποὺ ἀκολουθεῖ, καὶ γιατί ἡ περίπτωσις νὰ στάθηκαν τὰ πλοῖα μέσα στὸ ποτάμι φαίνεται ὅλως διόλου ἀπίθανη. Πρόκειται χωρὶς ἄλλο γιὰ τὴν πόλη καὶ τὴν περιοχὴ τῆς. Ἡ φυσικὴ περιγραφὴ τῆς ἀνοιχτῆς καὶ ἐκτεθειμένης στὶς ἀέλλες ἀκροθαλασσιᾶς τῶν *χαλεπῶν λιμένων* εἶναι παραστατικώτατη².

Σὲ κάποια ἀπόστασις ἀπὸ τὰ εἰρεπία τῆς Ἀμνισοῦ στὴ βόρεια πλαγὴ τῶν λόφων βρίσκεται τὸ σπήλαιο τῆς Εἰλειθυΐας, ὅπου διαπιστώ-

¹) Ἡ Κνωσὸς ἀναφέρεται καὶ στὸν ὁμηρικὸ ὕμνο εἰς Ἀπόλλωνα. Ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ ἐπίθετα *Κνωσοῦ Μινωίου* (στ 393) καὶ *πολύδενδρος* (στ 475).

²) Βλ. φωτογραφία τῆς ἀκτῆς ΠΑΕ 1929 σ. 94 ἐξ. εἰκ. 5.

θηκε ἡ λατρεία ἑνὸς σταλαγμιτικοῦ συνόλου σὲ σχῆμα γυναίκας μ' ἓνα παιδί δίπλα της. Ἡ κεραμεικὴ δείχνει ἐδῶ λατρεία ἀπὸ τὰ νεολιθικὰ ἕως τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια (ΠΑΕ 1929 σ. 94 ἑξ.). Τὰ ΥΜ ΙΙΙ ὅστρακα εἶναι λίγα, ἀλλὰ χαρακτηριστικά (αὐτ. σ. 99). Στὴν τελευταία ΥΜ φάση ἀνάγει ὁ Μαρινᾶτος καὶ ὠρισμένα οἰκοδομήματα ἔμπρὸς στὸ σπήλαιο (ΠΑΕ 1930 σ. 98).

Στὴν περιοχὴ αὐτῆς τῆς Κνωσοῦ καὶ Ἀμνισοῦ ἀνήκει καὶ τὸ μικρὸ νησί Δῖα—τώρα Ντία, προφ. Δῖα—ποὺ βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἀκτὴ, ἀπέναντι στὶς ἐκβολὲς τοῦ Καιράτου. Τὸ νησί ἀναφέρει ὁ Ὅμηρος λ 325 :

*Φαίδρην τε Πρόκριν τε Ἴδον καλὴν τ' Ἀριάδνην
κούρην Μίνως ὀλοόφρονος, ἣν ποτε Θησεὺς
ἐκ Κρήτης ἐς γουνὸν Ἀθηναίων ἱεράων
ἦγε μὲν, οὐδ' ἀπόνητο· πάρος δέ μιν Ἀρεμὶς ἔκτα
Δίῃ ἐν ἀμφιρῦτῃ Διονύσου μαρτυρήσιν*

Ὁ Ἀρίσταρχος ἀπορρίπτει τὸ στίχο 325 καὶ ὁ V. Bérard (L' Odyssée ἑκδ. Budé) θεωρεῖ τὴ μνεία τοῦ Διονύσου σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὥς ἔνδειξη μεταγενέστερης προσθήκης, ποὺ ὀφείλεται στοὺς Ἀθηναίους. Ἀκριβῶς ὅμως τὸ ὅτι πρόκειται γι' ἀσήμαντο καὶ σχεδὸν ἄγνωστο (ἔξω ἀπ' τὴν Κρήτη) νησί, δείχνει πῶς ὁ στίχος εἶναι αὐθεντικός. Κανεῖς δὲν θὰ ἐνδιαφερόταν γιὰ μιὰ ἐκ τῶν ὑστέρων μνεία τοῦ νησιοῦ τούτου. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἦταν ἓνα νησί ἄγνωστο, ἥδη οἱ ἀρχαῖοι ἐταύτιζαν τὴ Δῖα τοῦ Ὀμήρου μὲ τὴ Νάξο. Ἀλλὰ πολὺ πρὶν φυσικὸ ἦταν νὰ ἐγκαταλειφθῇ ἡ Ἀριάδνη κατὰ τὸ ταξίδι τοῦ Θησέα ἀπ' τὸ ἐπίνειο τῆς Κνωσοῦ πρὸς τὴν Ἀττικὴ, στὴ Δῖα, ποὺ βρίσκεται ἀκριβῶς πάνω σ' αὐτὴ τὴ γραμμὴ καὶ ποὺ καὶ στὰ μεσαιωνικὰ χρόνια καὶ τώρα συχνὰ χρησιμοποιοῦν ὡς σταθμὸ αὐτῆς τῆς πορείας τὰ ἱστοφόρα⁹. Ἡ παρουσία τοῦ Διονύσου πῖνω στὴ Δῖα δὲν φαίνεται τυχαία, καὶ ὅπως θὰ δοῦμε πρὶν κάτω, εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ μνεία του ὀφείλεται σὲ μιὰ ἄμεση σχέση τοῦ θεοῦ μὲ τὸ νησί.

Στὴν περιοχὴ τῆς Κνωσοῦ βέβαια ἀναφέρεται ὁ στίχος τ 338, ὅπου ὁ Ὀδυσσεύς - Αἴθων μνημονεύει τὰ ὄρεα νιφόεντα τῆς Κρήτης :

⁹ Ἡ περιγραφή τοῦ νησιοῦ δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀκριβὴς οὔτε εἰς Pauly - Wissowa, Real - Encyclopädie, ὅπου χαρακτηρίζεται ἐντελῶς ἀντίθετα πρὸς τὴν πραγματικότητα «Wasserreich». Standia ἦταν ὄρος, ποὺ χρησιμοποιοῦν μόνο οἱ ξένοι, παραφθείροντας τὸ «Στὴν Ντία». Οἱ Κρητικοὶ τὴν ἔλεγον πάντα μόνο Ντία, πβ. Φορτουνᾶτος Δ 151, 236 εἰς Roscher Lexikon der Mythologie λ. Ἀριάδνη διαβάζομε ὅτι ἡ Δῖα «ἴσως ἀρχικὰ ἦταν ἓνα μικρὸ νησί κοντὰ στὴν Κνωσό».

ἦτοι ἔμοι χλαῖναι καὶ ῥήγεα σιγαλόεντα
ἤχθεθ' ὅτε πρῶτον Κρήτης ὄρεα νιφόεντα
ροσφισάμην ἐπὶ νηὸς ἰὼν δολιχορέτμοιο.

Στὴ σχολιασμένη ἔκδοσι τῆς Ὀδύσσειας ὁ Düntzer δέχεται ὅτι τὰ ὄρεα νιφόεντα εἶναι τὰ Λευκὰ Ὅρη. Ἀλλὰ ἀφοῦ ὁ ψευδοΑἴθων φεύγει ἀπὸ τὴν Κνωσὸ φεύγοντας μὲ τὸ πλοῖο βλέπει κυρίως τὴν Ἰδη (Ψηλορείτη) καὶ ὄχι τὰ Λευκὰ Ὅρη.

Ἄμεσα μὲ τὴ Φαιστὸ σχετίζεται ἡ τοποθεσία ποῦ ἀναφέρεται στὸ γ 286 ἔξ., ὅπου ὁ Νέστωρ περιγράφει στὸν Τηλέμαχο, πῶς ὁ Μενέλαος ἀπὸ τὸν Μαλέϊ ξεπέφτει στὴν Κρήτη. Ἐδῶ ὑπάρχει καὶ μιὰ ἐξαίρετη περιγραφὴ τοῦ ἁγρίου Κρητικοῦ πελάγους :

ἀλλ' ὅτε δὴ καὶ κεῖνος, ἰὼν ἐπὶ οἴνοπα πόντον
ἐν νηυσὶ γραφυρῆσι, Μαλειάων ὄρος αἰπὸν
ἔξε θέων, τότε δὴ στυγερὴν ὁδὸν εὐρύοπα Ζεὺς
ἐφράσατο, λιγέων δ' ἀνέμων ἐπ' αὐτίμενα χεῦεν
κύματα τε τροφόεντα, πελώρια, ἴσα ὄρεσσιν,
ἔνθα διατμήξας τὰς μὲν Κρήτη ἐπέλασεν
ἤχι Κύδωνες ἔναιον Ἰαροδάνου ἀμφὶ ῥέεθρα.
Ἔστι δέ τις λισσὴ αἰπεῖά τε εἰς ἅλα πέτρη
ἐσχατιῇ Γόρτυνος, ἐν ἡροειδέϊ πόντῳ,
ἔνθα Νότος μέγα κῦμα ποτὶ σκαῖον ῥίον ᾧθει,
ἐς Φαιστόν, μικρὸς δὲ λίθος μέγα κύμ' ἀποέρχει.
αἱ μὲν ἄρ' ἔνθ' ἤλθον, σπονδῇ δ' ἤλυσαν ὀλεθρον
ἄνδρες· ἀτὰρ νῆας τε ποτὶ σπιλάδεσιν ἔαξαν
κύματα...

Ὁ Spratt (Travels vol. II σ. 9) λέγει ὅτι ἡ λισσὴ πέτρη τοῦ Ὀμήρου εἶναι ὁ σημερινὸς Τράφος, μικρὸ νησὶ ἀπέναντι στὴ Λασαία, ἐνῶ συνήθως, ὅπως λέει, τὴν ταυτίζουσιν μὲ τὸν Κάβο Λίτινα. Στὸ τελευταῖο αὐτὸ σφάλμα ἔπесε τελευταῖα καὶ ὁ P. Faure («Κρητικὰ Χρονικὰ» ΙΓ' 1959 σ. 190). Τὴν σωστὴ ἀποψη γιὰ τὴν τοποθεσίαν αὐτὴ ἔχει δώσει ἡ Margarita Guarducci (Inscriptiones Greticae τόμος I σ. 239): «Hoc autem promunturium non tam hodiernum Lithino, quam rupes illa albicans et abrupta fuisse videtur, qua Matalae sinus a loco hodierno Komò (ubi minoica aetate portus exstitit) separatur»¹⁰. Τόσο ἡ ἀκριβέστατη γιὰ ὅποιον γνωρίζει τὸ μέρος, πε-

¹⁰) Τὸ Μάλειον τοῦ Ζηνοδότου εἶναι χωρὶς ἄλλο παραφθορὰ τοῦ Μάταλον ὀφειλομένη σὲ σύγχυσι μὲ τὸ Μαλέα. Ἀνάλογη σύγχυσι δημιούργησε ἀπὸ τὴ Δισσὴ πέτρη τὸ τοπωνύμιον Δισσὴν ἢ Βλίσσην, P. Faure ἔ. ἀ.

ριγραφὴ ὅσο κι' ἡ ἄμεση σύνδεση πρὸς τὴ Φαιστό¹¹ καὶ τὴ Γόρτυνα μᾶς πείθουν, ὅτι τὸ πραγματικὰ λείο καὶ ὄχι πολὺ μεγάλο ἀκρωτήριο Νῆσος μεταξὺ Κομποῦ καὶ Ματάλων, γεμᾶτο ρωμαϊκοὺς λαξευτοὺς τάφους σήμερα, πρέπει νὰ εἶναι τὸ σκαῖον ὄριον. Στὴ νότια παραλία τῆς Κρήτης δὲν ὑπάρχει ἄλλο μέρος, πὺν ν' ἀντιστοιχῇ μὲ τὴν ὁμηρικὴ περιγραφή. Ὁ Κάβυ Λίτινας, πρὸς τὸν ὁποῖον ἄλλωστε ἡ περιοχὴ τῆς Φαιστοῦ δὲν ἔχει φυσικὴ ἔξοδο, δὲν προστατεύει τὴν ἀκτὴ ἀπὸ τὸ νότο, ὅπως ἀπαιτεῖ τὸ χωρίο. Ἀντίθετα, ὅπως ἔλεγε οἱ ναυτικοὶ τῆς περιοχῆς, ὁ Νῆσος προστατεύει ἀπὸ τὸ νότιο ἄνεμο τὴν παραλία τοῦ Κομποῦ καὶ ἀπὸ τὸ βόρειο τὴν παραλία τῶν Ματάλων. Τὰ πλοῖα τοῦ Μενελάου καταστρέφονται λοιπὸν στὴν πλευρὰ τοῦ Νύσου, πὺν βλέπει πρὸς τὰ Μάταλα, γιατί αὐτὴν χτυπᾷ ὁ Νότος. Τὸ ὄνομα τοῦ ἀκρωτηρίου ἀσφαλῶς ἀρχαῖο (πβ. *νύσσα*) εἶναι χαρακτηριστικό. Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι ἀφύσικα συνδέεται στὸ χωρίο ἡ περιοχὴ τῶν Κυδώνων μὲ τὴν *ἔσχατὰ Γόρτυρος*. Ἡ μετάβαση εἶναι ἀπροσδόκητη καὶ σὰν νὰ μὴν παρεμβάλλεται ὁ γῆρος τῆς δυτικῆς ἀκτῆς καὶ ἡ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ κεῖ ὡς τὸν κόλπο τῆς Μεσαρᾶς—ἴση μὲ τὸ μισὸ μῆκος τῆς Κρήτης. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ ποιητὴς συνθέτει ὕλικό, πὺν μιλεῖ μὲ ἀκρίβεια γιὰ τὰ διάφορα σημεῖα τοῦ νησιοῦ, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχη ὁ ἴδιος ἀκριβῆ γενικὴ εἰκόνα του.

Στὸν Κατάλογο Νεῶν (B 645 ἐξ.)¹² ὑπάρχει μιὰ συνοπτικὴ ἀπαρίθμηση τῶν χρητικῶν πόλεων. Μαζὶ μὲ τὴν Κνωσό, πὺν ἀναφέρεται πρῶτη, μνημονεύονται πόλεις πὺν βρίσκονται ἀνάμεσα στὴν Ἰδὴ καὶ τὴ Δίκτη, δηλαδὴ στὸ πιὸ εὐφορο καὶ πλούσιο τμήμα τοῦ νησιοῦ.

*Κρητῶν δ' Ἰδομενεὺς δουρικλυτὸς ἡγεμόνευεν,
ὁ Κνωσὸν τ' εἶχον Γόρτυν τε τειχιόεσσαν,
Λύκτιον Μίλητόν τε καὶ ἀργινόεντα Λύκαστον
Φαιστόν τε Ῥύτιον τε, πόλεις εὐναιεταῶσας,
ἄλλοι θ' οἳ Κρήτην ἐκατόμπολιν ἀμφενέμοντο.*

¹¹) Ὁ Στράβων I' 479 γράφει ἀντιφατικὰ ὅτι ἡ Φαιστός ἀπέχει σαράντα στάδια ἀπὸ τὰ Μάταλα, τὸ ἐπίνειό της, καὶ εἴκοσι ἀπὸ τὴ θάλασσοι. Τὸ τοπωνύμιο *Μάταλα* διατηρήθηκε ὡς σήμερα ἀναλλοίωτο πείθοντας γιὰ τὴ θέση τοῦ ἐπινείου τῆς Φαιστοῦ.

¹²) Ὁ κατάλογος εἶναι ἀξιόπιστος γιατί ἀνάγεται σ' ἓνα παλιὸ μυκηναϊκὸ κείμενο, ἴσως μάλιστα σ' ἓνα πραγματικὸν κατάλογο τῶν πλοίων πὺν ἔγινε στὴν Αὐλίδᾳ ὅπως πιστεύει ὁ V. Burckhardt «Klio» Beihefte 49, 1949. Στὴν παλιὰ ἀποψη ὅτι ὁ κατάλογος εἶναι νεώτερον προσθήκη ξαναέρχεται ὁ Jachmann Der homerische Schiffs katalog und die Ilias, ἀλλὰ βλ. τὴν ἐξαίρετη κριτικὴ τοῦ I. Kahrstedt, Gnomon, 32, 1960 σ. 393 ἐξ.

*Τῶν μὲν ἄρ' Ἰδομενεὺς δουρικλυτὸς ἡγεμόνευεν
Μηριόνης τ' ἀτάλαντος Ἐνναλίῳ ἀνδρειφόντῃ.
τοῖσι δ' ἅμ' ὀγδῶκοντα μέλαιναί νῆες ἔποντο.*

Ὡς πρὸς τὴν τειχιόεσσαν Γόρτυνα Β 646 εἶναι πιθανόν, ὅτι μὲ τὸ ἐπίθετο ὁ Όμηρος ἔννοεῖ τὴν ἀκρόπολιν τῆς Γόρτυνας· εἶναι ὅμως προβληματικό, ἂν σ' αὐτὸ τὸ σημῆμα καὶ σ' ὅλη τὴν Κρήτη γενικὰ ὑπάρχουν τείχη, πού νὰ μπορούν ν' ἀποδοθοῦν στὴν μυκηναϊκὴ ἐποχὴ. Πιθανώτερο θεωρῶ ὅτι γίνεται κι' ἐδῶ ἕνας ἀναχρονισμός· ὁ Στράβων ξέροντας τὴν πεδινὴ Γόρτυνα τῆς ἐποχῆς του καὶ θέλοντας νὰ δικαιολογήσῃ τὸν ὀμηρικὸ χαρακτηρισμό, ὑπέθετε ὅτι ἡ Γόρτυς εἶχε χάσει τὰ τείχη της ἐκ θεμελίων (I' 478).

Γιὰ τὴν *ἐκτιμένῃν Λύκτον* στοὺς πρόποδες τῆς Δίκτης, ὁ Όμηρος εἶναι σύντομος, μνημονεύει ὅμως τὸν Κοίρανο, ὁ ὁποῖος κατὰγεται ἀπ' τὴ Λύκτο. Πολεμᾷ πλάι στὸ Μηριόνη (Ρ 610 ἐξ.) καὶ σκοτώνεται ἀπὸ τὸν Ἑκτορα.

Στὴ Λύκαστο νοτιανατολικά τῆς Ἰδης, στὴ θέσῃ Βιτσιλιά, κοντὰ στὸ Κανλὶ - Καστέλλι, ἐρευνήθηκε ἀπὸ τοὺς Μαρινᾶτο - Brunstig ἕνας ΥΜ Ι συνοικισμός. Ἡ πόλις ὅμως θὰ ἐξακολούθησε νὰ ὑπάρχῃ στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια. Στὸν Κατάλογο τῶν Νεῶν ἀναφέρεται ὡς ἀργινόεις, καὶ ἴσως τὸ ἐπίθετο δηλώνει τὰ χρώματα τῆς περιοχῆς, πού εἶναι ἀργιλῶδη. Πιθανώτερο ὅμως ἴσως εἶναι ὅτι μὲ τὸ ἐπίθετο ὁ ποιητὴς δὲν χαρακτηρίζει τὸ φυσικὸ περιβάλλον, ἀλλὰ τὴν ἴδια τὴν πόλιν, πού ἀπὸ μακριὰ πρέπει νὰ φαίνεταν λευκὴ. Τὸ ἴδιο ἐπίθετο δίνει ὁ Όμηρος (Β 656) καὶ στὴ Ροδιακὴ πόλιν Κάμειρο¹⁸. Ὅπως παρατήρησε ὁ P. Faure ἡ Λύκαστος ἐξαφανίσθηκε στὰ ἱστορικὰ χρόνια (ἔ. ἀ. σ. 215).

Μὲ μιὰ λέξη μόνο ἀναφέρεται ἡ Μίλητος, πού βρίσκεται ἀνατολικά τῶν Μαλίων στὴ βόρειν ἀκτὴ τῆς Κρήτης. Στὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαίας πόλης βρίσκεται σήμερα χωριό, πού διατηρεῖ τὴν ἀρχαίαν ὀνομασίαν μὲ τὸ δωρικὸ τύπο *Μίλατος*. Ἔχουν βρεθῇ ἐκεῖ ἀξιόλογοι ΥΜ ΙΙΙ τάφοι Evans Prehist. Tombs of Knossos σ. 93 ἐξ. πβ. Mon. Ant. 1890, 10, 11), ἐνῶ σποραδικὰ τυχαῖα εὑρήματα δείχνουν καὶ παλαιότερη ἐγκατάσταση. Μυθολογικὰ ἡ Μίλητος σχετίζεται μὲ τὸν Σαρπηδόνα, ἀδελφὸ τοῦ Μίνωα καὶ Ραδάμανθυ, πού μὲ διάφορους συλλογισμοὺς συσχετίσθηκε ἀπ' τὸ Μαρινᾶτο μὲ τὸ γειτονικὸ ἀνάκτορον τῶν Μαλίων (Les legendes royales de la Crète minoenne σ. 13 ἐξ., ἀνάτυπο ἀπὸ (Revue Arch. VI σειρά, τόμ. XXXIV 1949).

¹⁸) Βλ. καὶ Όμηρικὸν ὕμνον εἰς Πᾶνα στ. 12 ὅπου τὸ ἐπίθετο ἀφορᾷ τὰ ἄσπρα πετρώματα ἢ τὰ χιόνια τῶν ἀρκαδικῶν βουνῶν, ἀργινόνετα οὖρεα μακρά.

Γιὰ τὸ Ρύτιο παρατηρεῖ ὁ P. Faure ὅπως καὶ γιὰ τὴ Μίλατο, ὅτι ἐξασθένησε στὰ ἱστορικά χρόνια (ἔ. ἄ.) καὶ ὅτι ἐδῶ δὲν βρῖσκομε λείψανα μεταξὺ ΥΜ ΙΙΙ καὶ τέλους τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι σωστό. Στὸ Ρύτιο (σήμερα Ροτάσι), ἀπὸ τὸ Ρυτιασὸς (Ρυτιάσιον) στὴν ἀνατολικὴ Μεσσαρὰ ἔχει βρεθῇ τὸ 1958 σὲ πλούσιο θολωτὸ τάφο ἀπὸ τὸν Ν. Πλάτωνα μιὰ μεγάλη σειρὰ ἀπὸ πρωτογεωμετρικὰ καὶ γεωμετρικὰ ἀγγεῖα. Τυχαιᾶ ἤρθαν παλαιότερα στὸ φῶς χάλκινα ΥΜ Ι - ΙΙ ἐργαλεῖα καὶ ὅπλα καὶ διαπιστώθηκε ἔτσι καὶ ἐδῶ ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς προϊστορικοῦ συνοικισμοῦ. Ἀσφαλῶς τὸ Ρύτιο ὑπῆρξε καὶ στοὺς ἐνδιάμεσους μυκηναϊκοὺς χρόνους ἀξιόλογο κέντρο ¹⁴.

Εἶναι ἀξιοπρόσεκτες στὸν Ὅμηρο οἱ σχέσεις τῆς Κρήτης μὲ ἄλλα μυκηναϊκὰ βασίλεια. Ἡ Ἑλένη μιλώντας στὸν Πρίαμο γιὰ τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν Ἀχαιῶν λέει γιὰ τὸν Ἰδομενέα (Γ 232) :

*πολλάκι μιν ξείνισεν ἀρητῆριλος Μενέλαος
οἷκῳ ἔν ἡμετέρῳ, ὅποτε Κρήτηθεν ἴκοιτο.*

Ἡ σχέση αὐτῇ Κρήτης - Σπάρτης ὀφείλεται σὲ γεωγραφικοὺς λόγους (ἡ Σπάρτη εἶναι σχετικὰ κοντὰ στὴν Κρήτη, ἀλλὰ καὶ στὸ ὅτι ὁ ἀχαϊκὸς ἀποικισμὸς τῆς Κρήτης ἐνεργήθηκε, ὅπως εἶδαμε, ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο).

Σχέσεις Κρήτης - Πύλου φαίνονται ἀπ' τὰ λεγόμενα τοῦ Ὀδυσσέα πρὸς τὴν Ἀθηνᾶ στὴν πρώτη συνάντησή του ἔχει μαζί της στὴν Ἰθάκη. Τῆς διηγεῖται ὅτι σκότωσε τὸ Ὀρσίλοχο τὸ γιὸ τοῦ Ἰδομενέα καὶ γι' αὐτὸ ζήτησε ἀπ' τοὺς Φοῖνικες νὰ τὸν πᾶνε στὴν Πύλο ἢ στὴν Ἡλῖδα (ν 272):

*αὐτικ' ἐγὼν ἐπὶ νῆα κιὼν Φοῖνικας ἀγανοὺς
ἐλλισάμην καὶ σφὶν μενοεικέα ληϊδα δῶκα
τοὺς μ' ἐκέλευσα Πύλονδε κατασιῆται καὶ ἐφέσσαι,
ἢ εἰς Ἡλῖδα δῖαν, ὅθι κρατέουσιν Ἑπειοί.*

Οἱ σχέσεις Πύλου - Κρήτης στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια ἐπιβεβαιώνονται ἀπ' τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἰδίων ἐκτεταμένων γραπτῶν κειμένων στὶς δυὸ χῶρες καὶ τελευταῖα ὁ M. P. Nilsson (Opuscula Selecta III 1960 σ. 504) ὑπεστήριξε, ὅτι ἡ Πύλος εἶναι ἀποικία τῆς Κνωσοῦ. Ἡ περίφημη τοιχογραφία τῆς αἵθουσας τοῦ θρόνου στὴν Κνωσό, θυμίζει ἀκόμη ἄλλη ἀνάλογη ποὺ ὑπάρχει στὴν Πύλο ¹⁵.

¹⁴) Τελευταῖα ὁ D. Page, History and the Homeric Iliad 1959 σελ. 125 δίνει ἓνα χάρτη τῶν κρητικῶν τοπωνυμίων, ποὺ μνημονεύει ὁ Ὅμηρος· στὸ χάρτη αὐτὸ τὸ Ρύτιο σημειώνεται ἐσφαλμένα (μὲ ἐρωτηματικὸ) δυτικὰ τῆς Κνωσοῦ.

¹⁵) Ἀπῆχηση τῶν σχέσεων αὐτῶν Κρήτης - Σπάρτης καὶ Κρήτης - Πύλου

Σχέσεις Κρήτης - Ἀττικῆς ἀπηχεῖ ὁ γνωστός μῦθος τῆς ἀρπαγῆς τῆς Ἀριάδνης ἀπ' τὸ Θησέα (λ 322)¹⁸. Οἱ σχέσεις, αὐτὴ τὴ φορὰ, εἶναι ἐχθρικές. Εἶναι βέβαια περίεργο, πῶς ἓνας Ἀχαιὸς βασιλιάς, ποὺ τὸ Πάριο Χρονικὸν τὸν τοποθετεῖ στὰ μέσα τοῦ ΙΓ' αἰῶνα (βλ. Forsdyke, *Greece before Homer* σ. 54 ἐξ.) σχετίζεται στὸ μῦθο μὲ μιὰ Κρήτη καθαρὰ μινωική, ἐπομένως παλαιότερη κατὰ διακόσια περίπου χρόνια. Ὁ Λαβύρινθος, ὁ Μινώταυρος, ἡ κρητικὴ ἐπιρροὴ ἔξω ἀπ' τὸ νησί, δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολία γιὰ τὴ χρονικὴ αὐτὴ τοποθέτηση. Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ὅλη ἡ ἀφήγηση (φόνος τοῦ Μινωταύρου, ἔρως γάμος μὲ τὴν Ἀριάδνη καὶ θάνατός της) ἔχει πολὺ περισσότερο θρησκευτικὸ παρὰ ἱστορικὸ χαρακτῆρα, καὶ ἐπομένως θὰ εἶναι μάταιο νὰ ζητηθῇ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μιὰ ἀκριβέστερη ἱστορικὴ ἀντιστοιχία.

Εἶναι πιθανὸ ὅτι τὰ χωρία, ὅπου ὁ Ὀδυσσεὺς μιλεῖ γιὰ τὴν Κρήτη, στίς ψευδεῖς διηγήσεις του, ἀπηχοῦν τραγούδια τῶν Ἀχαιῶν τοῦ νησιοῦ. Τὰ χωρία αὐτὰ δίνουν τὴ συνηθισμένη εἰκόνα ζωῆς τῶν Ἀχαιῶν πριγκίπων. Στὸ ν 256 ἐξ. διηγεῖται ὁ Ὀδυσσεὺς στὴν Ἀθηνᾶ, ὅτι σκότωσε μὲ ἐνέδρα τὸν γιό τοῦ Ἰδομενέα Ὁρσίλοχο, γιατί ἤθελε νὰ τοῦ στέρησιν τὰ τρωικὰ λάφυρα. Ἡ αἰτία ἦταν ὅτι ὁ ἀφηγούμενος ἦταν ἀνεξάρτητος ἀρχηγός, ποὺ δὲν ὑπάκουε στὸν Ἰδομενέα. Ἡ πληροφορία ὅτι ἔκτις ἀπ' τὸν Ἰδομενέα ὑπάρχουν κι ἄλλοι ἀρχηγοί, συμφωνεῖ καὶ μ' αὐτά, ποὺ λέγει ἡ Ἑλένη στὸν Πρίαμο Γ 230 - 1 :

*Ἰδομενεὺς δ' ἐτέρωθεν ἐνὶ Κρήτεσσι θεὸς ὧς
ἔστηκ', ἀμφὶ δέ μιν Κρητῶν ἀγοὶ ἡγερέθονται.*

Πάντως ὁ Ἰδομενέας εἶναι σίγουρο, πῶς ἔχει τὴν ἐπικυριαρχία σ' ὅλη τὴν Κρήτη, ὅπως φαίνεται ἀπ' τὸ Β 649.

Στὸ ξ 199 ἐξ. διηγεῖται ὁ Ὀδυσσεὺς στὸν Εὐμαιο, ὅτι εἶναι ἀπὸ τὴν Κρήτη, γέννημα *ὠνητῆς παλλακίδος* καὶ τοῦ Κάστορος Ὑλακίδη, ἰσχυροῦ ἀνθρώπου, στὸ *δῆμο* τῶν Κρητῶν. Μετὰ τὸν θάνατό του οἱ γιοί του μοιράζονται τὴν περιουσία του μὲ κλῆρο. Ὁ ἀφηγούμενος παίρνει λίγα, ἀλλὰ ἔχει *γυναῖκα πολυκλήρων ἀνθρώπων*. Ἀκολουθεῖ ἡ εἰκόνα ἑνὸς τυπικοῦ Ἀχαιοῦ πρίγκιπα, ἀνήσυχου, πολυταξιδεμένου, ποὺ ἡ ψυχολογία του μοιάζει πολὺ μὲ τὴν ψυχολογία τοῦ Ὀδυσσεὺς :

βρίσκουμε καὶ στὸν Ὀμηρικὸ ὕμνο εἰς Ἀπόλλωνα (β 90 ἐξ.) ὅπου οἱ Κρήτες κατεϋθυνόμενοι ἀπὸ *Κνωσοῦ Μινωῶν εἰς Πύλον ἡμαθόεστα... παρημεύοντο Μάλειαν, πάρ δὲ Λακωνίδα γαῖαν ἀλιστέφανον πτολίεθρον Ἴξον καὶ χῶρον τερψιμβρότου Ἑλίοιο Ταίναρον...*

¹⁸⁾ Κατὰ τὸν Ὀμηρικὸ ὕμνο εἰς Δῆμητρα 123 ἐξ. ἡ θεὰ ἔρχεται *Κρήτηθεν* στὸ *Θορικό*.

..... ἔργον δέ μοι οὐ φίλον ἔσκεν
 οὐδ' οἰκωφελίη, ἥτε τρέφει ἀγλαὰ τέκνα,
 ἀλλὰ μοι αἰεὶ νῆες ἐπήρετμοι φίλαι ἦσαν
 καὶ πόλεμοι καὶ ἄκοντες ἐϋξέστοι καὶ δῖοισι,
 λυγρὰ, τὰτ' ἄλλοισὶν γε καταριγλὰ πέλονται. (ξ 222·226)

Ἀναφέρει ἔπειτα τὶς ἐπιτυχεῖς ἐπιδρομὲς, ποὺ ἔκανε, τὰ πλούτη, ποὺ συγκέντρωσε καὶ τέλος τὴν ἀτυχὴ ἐπιδρομὴ στὴν Αἴγυπτο, ποὺ τὸν ἐρριξε στὴν κατάστασι ποὺ βρίσκεται τώρα. Ἡ ἀφήγησις μᾶς ἀφήνει νὰ διαισθανθοῦμε κάτι ποὺ εἶναι καὶ ἀπὸ γεωγραφικὴ ἀποψη πιθανό: Οἱ ἀχαϊκὲς ἐπιδρομὲς στὴν Αἴγυπτο ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν Κρῆτη, εἶναι ἔργο τῶν Ἀχαιῶν τῆς Κρῆτης. Ἀπὸ τοὺς «λαοὺς τῆς θαλάσσης» ὅχι μόνο λοιπὸν οἱ Pulesata καὶ Zakarà ἀλλὰ καὶ οἱ Akaiṇasa σχετίζονται μὲ τὴν Κρῆτη. Σπουδαία θέσι στὴ διήγησι παίζουν οἱ Φοίνικες. Ὁ Ὅμηρος κἀνοντας ἕνα ἱστορικὸ ἀναχρονισμὸ τοὺς ἀποδίδει ἕνα ρόλο ποὺ ἔπαιζαν στὴ δική του ἐποχὴ κι ὅχι στὰ χρόνια ποὺ ἀναφέρεται ὁ ἥρωας. Ἡ εἰκόνα τοῦ πολυταξιδεμένου ἥρωα συνοψίζεται στὰ ὅσα λέει γι' αὐτὸν ὁ Εὐμαιοὺς στὸν Τηλέμαχο π 62 καὶ στὴν Πηνελόπη ρ 522".

Ἀπ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς στίχους φαίνεται πὺς ἡ Κρῆτη εἶναι στοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους ἀκόμα χώρα ναυτικὴ. Τοῦτο ἐπιβεβαιώνεται, ὅπως εἶδαμε κι ἀπ' τὸν Κατάλογο Νεῶν.

Ἡ μυκηναϊκὴ Κρῆτη ἔχει διατηρήσει τὶς παλιὰς μινωικὲς ἀναμνήσεις. Δὲν ὑπάρχει καμμιά τομή. Μορφὲς ὅπως ὁ Μίνως, ἡ Ἀριάδνη, ὁ Ραδάμανθυς, ὁ Δευκαλίων, εἶναι στενὰ δεμμένες στὴ συνείδησι τῶν ἡρώων του μὲ τὴν Κρῆτη. Ἀπὸ τοὺς παλιοὺς βασιλιάδες δυὸ εἶναι οἱ κυριώτεροι· ὁ Μίνως κι' ὁ Ραδάμανθυς. Ὁ Ἰδομενέας εἶναι σύγχρονος τῶν γεγονότων, ποὺ διηγεῖται ὁ ποιητής, συνεχιστὴς τῆς μινωικῆς κληρονομίας. Ἀκόλουθος καὶ συγγενής του εἶναι ὁ Μηριόνης.

Κατὰ τὸν Ὅμηρο (N 450) ὁ Μίνως εἶναι ἐπίουρος ὅλης τῆς Κρήτης. Ὁ Δίας τὸν θυμᾶται (Ξ 322) μιλώντας στὴν Ἥρα γιὰ τὴν Εὐρώπῃ σ' ἕνα χωρίο ἀμφισβητημένο ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη καὶ τὸν Ἀρίσταρχο (Mazon, L' Iliade, ἔκδ. Budé σ. 53):

ἦ τέκε μοι Μίνων τε καὶ ἀντίθεον Ραδάμανθυν·

Περὶσσότερα σχόλια προκάλεσε τὸ χωρίο τῆς Ὀδυσσεΐας (τ 179 ἐξ.), ὅπου ὁ Ὀδυσσεύς μιλά γιὰ τὴν Κνωσό:

11) Οἱ ὁμηρισταὶ ἐπρόσεξαν (βλ. V. Bérard L' Odyssée σελ. 45) τὴν ἀντίθεσι ποὺ ὑπάρχει στὸ τελευταῖο χωρίο. Ὁ Εὐμαιοὺς μιλώντας γιὰ τὸν Ὀδυσσεύα ἀναφέρει τὸ Μίνωα, ἂν καὶ ὁ Ὀδυσσεύς δὲν μίλησε ἀκόμη γι' αὐτόν. Μόνο ἀργότερα στὴν Πηνελόπῃ T 173·180 λέγει ὅτι εἶναι ἐγγονὸς τοῦ Μίνωα.

....., *ἐνθα τε Μίνως*
ἐννέωρος βασίλευε Διὸς μεγάλου δαριστής,
πατὴρ ἐμοῖο πατὴρ, μεγαθύμου Δευκαλίωνος.
Δευκαλίων δ' ἐμὲ τίκτε καὶ Ἰδομενῆα ἄνακτα·

Τοὺς ὁμηριστὲς ἀπασχόλησε ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἐπιθέτου *ἐννέωρος*¹⁸. Οἱ ἀρχαῖοι πίστευαν ὅτι τὸ ἐπίθετο ὑπαινίσσεται τὴν κάθε ἐννέα χρόνια ἐπίσκεψη τοῦ Μίνωα στὸ ἄντρο τοῦ Δία. Κατὰ μιὰν ἄλλην ἐρμηνεία (Düntzer, *Odyssea*) ἡ λέξη σημαίνει, ὅτι ὅταν ὁ Μίνως ἦταν μικρὸς ἦταν φίλος τοῦ Δία. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐξήγηση ποὺ δίνει ὁ Σ. Μαρινᾶτος (Διογενεῖς βασιλῆες, *Studies Robinson* σελ. 131), ὁ ὁποῖος συσχετίζει τὸ ἐπίθετο *ἐννέωρος* μὲ τὴν κάθε ἐννέα χρόνια ἐπανερχόμενη *ἐπομβρία* δηλ. περίοδο καλῆς ἐσοδίας. Φαίνεται, πιστεύει ὁ Σ. Μαρινᾶτος, ὅτι ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Μίνωα στὸν πατέρα του ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ αἰτία τῆς περιόδου αὐτῆς τῆς εὐφορίας. Κατὰ τὸν Forssdyke, «Greece before Homer» *ἐννέωρος* σημαίνει νέος.

Ὁ Μίνως εἶναι μαζὶ γιὸς καὶ δαριστής τοῦ Δία. Δὲν εἶναι φανερό ἂν ὁ φίλος τοῦ Μίνωα εἶναι ὁ προελληνικὸς νεαρὸς θεός, ἢ ὁ ἑλληνικὸς πανίσχυρος Δίας. Πιστεύω ὅτι γιὰ τὸν Ὅμηρο ἰσχύει τὸ δεύτερο. Ἡ ἰδέα ὅμως γιὰ τὴ στενὴ σχέση—καὶ ἴσως καὶ τελετουργικὴ, μυστική ταύτιση—τοῦ βασιλιᾶ μὲ τὸ θεὸ ἀνήκει στὴ μινωικὴ Κρήτη.

Μετὰ τὸ θάνατό του ἀκόμη σὰν κρητομυκηναῖος βασιλιᾶς κάθεται ὁ Μίνως, ὅπως ἐμπρὸς στὸ παλάτι του, στὴν Πύλη τοῦ Ἄδη, κρατώντας χρυσὸ σκῆπτρο καὶ *θεμιστεύει νέκυσσι* (λ 568)¹⁹:

Ἐνθ' ἦτοι Μίνωα ἴδον, Διὸς ἀγλαὸν υἱόν,
χρύσειον σκῆπτρον ἔχοντα, θεμιστεύοντα νέκυσσι,
ἦμενον· οἳ δέ μιν ἀμφὶ δίκας εἴρουτο ἄνακτα,
ἦμενοι ἐσταβίτες τε κατ' εὐρυπυλῆς Ἀΐδος δῶ²⁰.

Ἄλλο μυθικὸ πρόσωπο δεμένον στενὰ μὲ τὸ Μίνωα εἶναι ἡ κόρη

¹⁸) Ἡ λέξη ἀναφέρεται καὶ εἰς κ 19: *δῶκε μοι ἐκδεῖρας ἀσκὸν βοὸς ἐννεῶ. ροιο.*

¹⁹) Πβ. γιὰ τὸ θρόνο τοῦ Νέστορα μπρὸς στὸ παλάτι του R. Hampe, *Die hom. Welt im Lichte der neuesten Ausgrabungen*, Gymnasium, 63, 1956, σελ. ἀν. 23).

²⁰) Καὶ αὐτοῦ τοῦ χωρίου ἡ γνησιότης ἀμφισβητεῖται, ὅχι ὅμως γενικά. Ὁ Ἀρίσταρχος ἀπέρριπτε τοὺς στίχους 565 - 626. Ἄς σημειωθῇ ὅτι ὁ Ὅμηρος ξέρει μόνο ἓνα Μίνωα. Δύο Μίνωες ἀναφέρει ὁ Διόδωρος (IV 60). Τὸν πρῶτο, ποὺ εἶναι γιὸς τοῦ Δία καὶ τῆς Εὐρώπης καὶ ἀδελφὸς τοῦ Σαρπηδόνα καὶ τὸ δεύτερο Μίνωα, γιὸ τοῦ Λυκάστου καὶ τῆς Ἰδης, ἐγγονὸ τοῦ Μίνωα Α'. Ὁ Β εἶναι ὁ πρῶτος *Ἑλλήνων θαλασσοκρατήρας καὶ σύζυγος* τῆς Πασιφάης. Σ' αὐτὸ στηριζόμενος ὁ Evans ὑπεστήριξε ὅτι τὸ *Μίνως* ἦταν τίτλος σειρᾶς βασιλέων, ὅπως στὴν Αἴγυπτο τὸ *Φαραώ*.

του Ἀριάδνη πού ὁ Ὅμηρος τὴν ἀναφέρει, ὅπως εἶδαμε στὸ λ 322, ἓνα χωρίο ὅπου ὁ δίκαιος βασιλεὺς χαρακτηρίζεται (σὲ ὑπονοούμενη συνάρτηση πρὸς τὴν ἀσκούμενη ἀπὸ αὐτὸν τυραννία στὴν Ἀττικὴ) *δλοόφρων*. Τί ἀκριβῶς ὁμοῦς σημαίνουν οἱ στίχοι λ 324 - 5 :

..... πάρος δέ μιν Ἄρτεμις ἔκτα

Δίη ἐν ἀμφιρῶτῃ Διονύσου μαρτυρήσιν.

Ὁ Düntzer ἐρμηνεύει τὸ *Διονύσου μαρτυρήσιν* «auf das Zeugniß des Dionysos, dass Ariadne ihm als Geliebte angehöre». Δυὸ παραλλαγές τοῦ μύθου ὑπάρχουν (βλ. H ö c k Kreta, 2, 142). Στὴν πρώτη, φανερὰ νεώτερη, ἡ Ἀριάδνη φονεύεται στὴ Δῖα ἀπὸ τὴν Ἄρτεμη, ἐπειδὴ τὴν κατήγγειλε ὁ Διόνυσος, ὅτι συνῆλθε μὲ τὸν Θησέα στὸ τέμενός του. Κατὰ τὴ δεύτερη μένει ἡ Ἀριάδνη στὴ Δῖα, νυμφεύεται τὸ Διόνυσο καὶ πεθαίνει. Εἶναι φανερὸ ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ διπλὴ ἱερογαμία (μὲ τὸ Θησέα καὶ Διόνυσο) πού δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ δυὸ διαφορετικῶν μύθων²¹. Καὶ δὲν εἶναι παράξενο ὅτι ἡ Ἀριάδνη τελικὰ πεθαίνει ἀφοῦ καὶ ἄλλες θεές — ἢ θεοὶ τῆς βλαστήσεως — πεθαίνουν μετὰ τὸν «ἱερὸ γάμο» (Nilsson *Gesch. gr. Religion* 1955 σ. 314 - 5). Τὸ *Διονύσου μαρτυρήσιν* ἀντίστοιχο μὲ τὶς ἐκφράσεις μαρτύρων ἐναντίον, ἐν μάρτυσι τῶν κλασικῶν χρόνων, σημαίνει λοιπὸν ὅτι ἡ Ἀριάδνη πεθαίνει ἐνῶ ὁ Διόνυσος εἶναι παρὼν. Διερωτᾶται μάλιστα κανεὶς μήπως ἡ παρουσία τοῦ *Διονύσου* στὴ Δῖα ὀφείλεται σ' ἓνα στενότερο συσχετισμὸ ἀνάμεσα στὸ θεὸ καὶ τὸ νηοὶ καὶ συγκεκριμένα στὴν ἐκεῖ ὑπαρξὴ ἑνὸς ἱεροῦ τοῦ Διονύσου. Εἶδαμε ὅτι μία παράδοση μιλᾷ γιὰ τέμενος τοῦ Διονύσου στὴ Δῖα. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι καὶ τέσσερα ἄλλα μικρὰ νησιὰ στὴν ΒΑ παραλία τῆς Κρήτης (Σταδιασμοὶ 354) σχετίζονται μὲ τὸν ἴδιο θεό. Εἶναι οἱ *Διονυσάδες* (σήμερα *Γιανυσάδες*) πού κατὰ τὸν Διόδωρο V 75, τὶς ἔκτισε ὁ Βάκχος. Μὲ τὶς σημερινές γνώσεις μας δὲν εἶναι εὐχολο νὰ ποῦμε σὲ ποιά ἐποχὴ ἀνάγεται ὁ συσχετισμὸς Διονύσου - Δίας. Μερικοὶ ὑπεστήριξαν ὅτι ὁ Διόνυσος μνημονεύεται στὰ κείμενα τοῦ συστήματος Β, καὶ κατ' ἀρχὴν δὲν φαίνεται ἀπίθανο ν' ἀνήκῃ στὴν κρητομυκηναϊκὴ ἐποχὴ ἓνας θεὸς πού συνδέεται μὲ τὴ λατρεῖα τοῦ «θεοῦ βρέφους». Μπορεῖ ὁμοῦς ἡ σχέση τοῦ Διονύσου μὲ τὴ Δῖα νὰ εἶναι ἓνα στοιχεῖο τῆς ἐποχῆς τοῦ ποιητῆ. Ἰσως ὁμοῦς ὁ Διόνυσος νὰ εἶναι θεὸς Κρητικὸς ὅπως ὑπεστήριξε ὁ καθηγητὴς Karényi (Dionysos le Crétois *Diogenes* 1957 πβ. Webster, *From Mycenae to Homer* σελ. 50).

²¹) Ὁ Πλούταρχος γιὰ νὰ τοὺς συμβιβάσῃ λέει ὅτι ὑπῆρχαν δύο Ἀριάδνες, ἡ μία σύζυγος τοῦ Διονύσου, καὶ ἡ ἄλλη πού τὴν ἀπάγει ὁ Θησέας καὶ τὴν ἐγκαταλείπει στὴ Νάξο (Θησ. 20).

Στὴν ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλέα (Σ 590 ἐξ.) ὁ Ἥφαιστος φτιάνει μαζί με τὰ ἄλλα ἓνα χορό, ὅμοιο μὲ τὸ χορὸ τῆς Ἀριάδνης :

*Ἐν δὲ χορὸν ποίκιλλε περικλυτὸς ἀμφιγυήεις,
τῷ Ἴκελον, οἷόν ποτ' ἐνὶ Κνωσῷ εὐρείῃ
Δαίδαλος ἤσκησεν καλλιπλοκάμῳ Ἀριάδνῃ.*

Ἄλλὰ ποιὸς εἶναι αὐτὸς ὁ χορὸς. Πρόκειται γιὰ μιὰ παράσταση χοροῦ, ἢ γιὰ ἓνα μέρος κατ'ἀλληλο γιὰ χορὸ, ὅπως δέχονται; Ὁ Evans (BSA IX 1902 - 3 σελ. 111 ἐξ.) πιστεύει, πὼς τὸ θέατρο τῆς Κνωσοῦ εἶναι ὁ χορὸς Ἀριάδνης. Γενικεύοντας ὑπερβολικὰ ὑπεστήριξε ὅτι τὸ δρεῖμα, ἀρχικὰ συνδεδεμένο μὲ τὴν Ἀριάδνη, πέρασε στὰ ἑλληνικὰ χρόνια στὸ σύντροφό της Διόνυσος. Ὁ Mazon L' Iliade III σ. 190) πιστεύει, ὅτι ὁ χορὸς αὐτὸς γίνεται γιὰ τὴ νίκη τοῦ Θησέα, πού με τὴ βοήθεια τῆς Ἀριάδνης σκότωσε τὸ Μινώταυρο. Ὅσο γιὰ τὸ Δαίδαλο (πβ. δαιδάλλω, δαίδαλα) εἶναι σίγουρα ἡ προσωποποίηση τῆς ἀξέπραστης κρητομυκηναϊκῆς καλλιτεχνικῆς ἐπιδειξιοτήτας. Ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα εἶναι ἡ περιγραφὴ τῆς ἀσπίδας τοῦ Ἀχιλλέα, πού ἀπηχεῖ κρητικὲς ἀναμνήσεις. Μᾶς θυμίζουν οἱ κυβιστῆρες τὸ θαυμάσιο ξίφος τῶν Μαλίων μὲ τὸν ἄνθρωπο, πού κάνει κυβίστημα, καὶ οἱ νέοι καὶ νέες τὶς μορφές, πού χορεύουν στὶς κνωσιακὲς τοιχογραφίες, στὰ δαχτυλίδια καὶ στοὺς σφραγιδολίθους. Ἡ Κρήτη μινωικὴ καὶ μυκηναϊκὴ ἔχει μιὰ μακρὰ παράδοση χοροῦ καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο, ὅτι ὁ Μηριόνης ἀποκαλεῖται *ὄρχηστής ἀπ' τὸν Αἰνεία* (Π 617) :

*Μηριόνη, τάχα κέν σε καὶ ὄρχηστήν περ ἔδοντα
ἔγχος ἔμὸν κατέπαυσε διαμπρῆς, εἴ σ' ἔβαλόν περ ²²*

Ἀπὸ τοὺς κύριους βασιλεῖς, πού μνημονεύονται στὸν Ὅμηρο, εἶναι καὶ ὁ Ραδάμανθυς. Στὸ Ξ 322, ὅπως εἶδαμε, ἀναφέρεται ὡς γιὸς τοῦ Δία καὶ ἀδελφὸς τοῦ Μίνωα. Συνδέεται μὲ τὴν περιοχὴ τῆς Γόρτυνας, ἀφοῦ εἶναι γιὸς τοῦ Φαίστου καὶ ἔχει γιὰ τὸ Γόρτυ. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ Σ. Μαρινᾶτος (Les légendes royales de la Crète Minoenne σελ. 8 - 9) συνάπτει τὸ Ραδάμανθυ πρὸς τὴ Φαιστό καὶ παραδέχεται, ὅτι ὑπῆρχαν στὴν Κρήτη τρεῖς βασιλικὲς δυναστείες. Μιὰ στὴν Κνωσό, συνδεόμενη μὲ τὸ Μίνωα, μιὰ στὴ Φαιστό μὲ τὸ Ραδάμανθυ καὶ μιὰ τρίτη στὰ Μάλια μὲ τὸν Σαρπηδόνα ²³. Τὸ ὅτι κατὰ τὶς ἀρ

²²) Ἀπήχηση τῆς παράδοσης αὐτῆς ὑπάρχει καὶ στὸν ὁμηρικὸν ὕμνον εἰς Ἀπόλλωνα (στ. 514 ἐξ.). Οἱ Κρήνες ἀκολουθοῦν χορεύοντας τὸν Ἀπόλλωνα Κιθαρῶδὸ πρὸς τὸν Παρνασσό.

²³) Ὁ Ὅμηρος (B 876, E 635) θεωρεῖ τὸ Σαρπηδόνα μόνον Λύκιο. Ὁ συσχετισμὸς μὲ τὴν Κρήτη βασίζεται στὸν Ἡρόδοτο Α' 173 καὶ Διόδωρο Ε' 79. Πάντως καὶ γιὰ τὸν Ὅμηρο εἶναι γιὸς τοῦ Δία Z 199.

χαῖες παραδόσεις ὁ Ραδάμανθυς λέγεται ἀδελφὸς τοῦ Μίνωα ἐξηγεῖ ὁ Σ. Μαρινᾶτος μὲ τὸ νόημα ποὺ ἔχει ἡ ἔκφραση ἀδελφὸς στὴν ἐθιμοτυπία τῶν αὐλῶν τῆς ἀνατολῆς. Ὅσο γιὰ τὴν παράδοση, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Μίνως ἐδιώξε τοὺς ἀδελφούς του Ραδάμανθου καὶ Σαρπηδόνα, δέχεται ὁ Σ. Μαρινᾶτος (ἐ. ἀ. σ. 15) ὅτι ἀπηγεῖ τὴν ταυτόχρονη καταστροφή τῶν δύο ἀνακτόρων Φαιστοῦ καὶ Μαλίων. Οἱ κάτοικοι τῆς Φαιστοῦ μετὰ τὴν καταστροφή πῆγαν στὴ Βοιωτία, ἐνῶ τῶν Μαλίων στὴ Μικρὰ Ἀσία. Γιὰ τὴ μετανάστευση τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς τῶν Μαλίων στὴ Μικρὰ Ἀσία ἐνδεικτικὴ πιστεύει ὁ Μαρινᾶτος πὼς εἶναι ἡ ὑπαρξὴ τοῦ τοπωνυμίου Τύρμαρος, ποὺ ἀπαντᾷ στὴν περιοχὴ τῶν Μαλίων καὶ ποὺ θυμίζει τὰ ὀνόματα Τέρμερος, Τέρμερα καὶ Τερμίλαι τῆς περιοχῆς τῆς Καρίας καὶ Λυκίας²⁴.

Στὸ Η 321 διαβάζομε γιὰ τὸ ταξίδι τοῦ Ραδάμανθου στὸν Τιτυὸ στὴν Εὐβοία, μακρινὸ γιὰ τοὺς Φαίακες νησί: *ὅτε τε ξανθὸν Ραδάμανθον ἦγον ἐποφόμενον Τιτυὸν Γαιήϊον υἱόν*. Ὁ Τιτυὸς ἦταν πατέρας τῆς Εὐρώπης, μητέρας τοῦ Ραδάμανθου. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἐπίσκεψη τοῦ ἐγγονοῦ στὸν πάππο του. Ὁ Τιτυὸς ἐξάλλου συνδέεται μὲ τὸν Ὁρχομενόν, ἀφοῦ εἶναι γιὸς τοῦ Δία καὶ τῆς Ἑλάρας, κόρης τοῦ Ὁρχομενοῦ. Οἱ Μίνυες καὶ ὁ θολωτὸς τάφος τοῦ Ὁρχομενοῦ ἐπιβεβαιώνουν τὶς μινωικὲς σχέσεις τῆς περιοχῆς.

Ὁ Ραδάμανθους στὸ Η 323 ὅπως καὶ στὸ Δ 564 ἀναφέρεται ὡς *ξανθός*. Γιὰ τὸ ἐπίθετο αὐτὸ ὁ Σ. Μαρινᾶτος (ἐ. ἀ. σ. 11) πιστεύει ἢ ὅτι ὁ Ὀμηρὸς τὸν φαντάζεται ἔτσι κατ' ἀναλογίαν πρὸς τοὺς ἄλλους ἥρωες ἢ ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ ἀκόμη σχέση μὲ τὴ Βοιωτία, ὀνομαστὴν περιοχὴ ἀργότερα γιὰ τοὺς ξανθοὺς κατοίκους τῆς²⁵.

Ὁ Πρωτεύας (δ 564) προφητεύοντας στὸ Μενέλαο τὸ μέλλον του λέει:

*ἀλλὰ σ' ἐς Ἡλύσιον πεδίον καὶ πείρατα γαίης
ἀθάνατοι πέμπουσιν, ὅθι ξανθὸς Ῥαδάμανθους,
τῇ περ ῥηίστη βιοτὴ πέλει ἀνθρώποισιν*

Ἀπὸ τοὺς νεώτερους μελετητὲς ὁ Malten (Jahrbuch 1913 σ. 35) θεωρεῖ τὸν Ραδάμανθου συνοδὸ τῆς Εἰλειθυίας. Δέχεται ὅτι ἡλύσιον εἶναι ἀρχικὰ τὸ ἱερὸ τῆς Εἰλειθυίας, ποὺ μεταφέρεται ἔπειτα πέρα ἀπ' τὸν

²⁴) Γιὰ νὰ ἐπιβεβαιωθῇ ὁ παραλληλισμὸς τοῦ τοπωνυμίου *Στὴν Τέρμαρο* μὲ τὰ ἀνάλογα μικρασιατικὰ, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ σχέση τοῦ *Τέρμαρος* μὲ ἓνα ἄλλο συνηθισμένον κρητικὸ τοπωνύμιον βενετικῆς προελεύσεως *Νταρμάρω*. Ὁ θηλυκὸς τύπος τοῦ τοπωνυμίου συνηγορεῖ στὴν ὑπόθεσιν ποὺ ἔκανε ὁ Μαρινᾶτος.

²⁵) Γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Ραδάμανθου μὲ τὴ Βοιωτία καὶ Μ. Ἀσία βλ. Malten Jahrbuch 1913 σ. 36.

ὠκεανό. Νομίζω ὅτι σωστότερη εἶναι ἡ ἀποψη τοῦ Nilsson, ὁ ὁποῖος δέχεται ὅτι ἡ ἰδέα τῶν ἡλυσίων ἀνταποκρίνεται στὰ ἰδεώδη ἐνὸς ναυτικοῦ λαοῦ, ὅπως ἦσαν οἱ Κρήτες²⁰.

Περὶ σσότερο ἀπ' τὸ Μίνωα καὶ τὸ Ραδάμανθυ ἀναφέρεται στὰ Ὀμηρικὰ ἐπη ἰδίως στὴν Ἰλιάδα, ὁ Ἰδομενέας. Αὐτὸ εἶναι ἄλλωστε φυσικὸ ἀφοῦ εἶναι ἀχαιὸς πρίγκηπας καὶ σύγχρονος μὲ τὰ γεγονότα, ποὺ διηγεῖται ὁ ποιητής. Σὲ καμιά σχεδὸν ραψωδία δὲν τὸν ξεχνᾷ ὁ Ὀμηρος. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἀπομακρύνοντας ἀπ' τὴ μάχη τὸν Ἀχιλλέα, ποὺ εἶναι ὁ κεντρικὸς τοῦ ἥρωας, ὑποχρεώνεται ν' ἀναδείξῃ τοὺς ἄλλους Ἑλληνες ἀρχηγούς, ἰδίως ἐκείνους ποὺ χάρη στὴ στρατιωτικὴ τους δύναμη ἢ τὴν προσωπικὴ τους ἐπιβολὴ εἶναι φυσικὸ νὰ κατέχουν μιὰ ξεχωριστὴ θέση. Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς εἶναι καὶ ὁ Ἰδομενέας. Συμμετέχοντας στὸν Τρωικὸ πόλεμο μ' ὀγδόνητα πλοῖα εἶναι ἕνας ἀπ' τοὺς πρῶτους ἀρχηγούς μετὰ τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ τὸν Ἀχιλλέα, ποὺ εἶναι οἱ κεντρικοὶ ἥρωες. Ὁ Νέστωρ ἔχει ἐνενήντα πλοῖα, ὁ Διομήδης ὀγδόνητα, ὁ Μενέλαος ἐξήντα, ὁ Αἴας ὁ Λοκρὸς σαράντα, ὁ Αἴας ὁ Σαλαμίνιος δώδεκα, ὁ Ὀδυσσεύς δώδεκα. Εἶναι φανερὸ πὼς τοὺς τρεῖς τελευταίους τοὺς ἀναδεικνύει περισσότερο ἢ προσωπικὴ τους ἐπιβολὴ καὶ ἡ ἀνδρεία τους. Ὁ Ἰδομενέας ὀφείλει τὴ θέση του καὶ στὰ δυό.

Ὁ Ἰδομενέας ἀναφέρεται στὰ χωρία Α 145, Β 645, Γ 230, Δ 251, 265, Ε 43, Ζ 433, Η 161, Θ 261, Κ 53, 112, Λ 500, 511, Μ 117, Ν 451, 512, 316, 476, Ο 301, Π 345, Ρ 258, 605, Τ 311, Ψ 473, 450. Λεῖπει ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι ἀρχηγοὶ ἀπ' τὶς ραψωδίες ὅπου—κυριαρχεῖ ὁ Ἀχιλλέας (Υ, Φ, Χ, Ω)²¹.

Ἀπ' τὰ χωρία ποὺ μιλοῦν γιὰ τὸν Κρητικὸ ἥρωα θ' ἀναφέρω τὰ σπουδαιότερα καὶ ὅσα βοηθοῦν νὰ συλλάβωμε τὴν προσωπικότητα τοῦ Κρητικοῦ ἀρχηγοῦ.

²⁰) Ὁ Πίνδαρος Ὀλυμπ. II σ. 75 ἐξ, κοποθετεῖ ἐπίσης τὸν ἥρωα στὴ νῆσο τῶν μακάρων ὡς πάρεδρο τοῦ Κρόνου. Ὁ Διόδωρος V 79 δέχεται ὅτι ὁ Ραδάμανθους εἶναι κύριος τῶν νήσων καὶ μερικῶν γειτονικῶν χωρῶν πρὸς τὴν κυρία Ἑλλάδα, ποὺ τὶς δίνει σιτοὺς ἡγεμόνες του.

²¹) Ὁ ἀγώνας τοῦ νεαροῦ ἥρωα μὲ τοὺς Τρῶες καὶ τὸν Ἑκτορα, ἡ συνομιλία του μὲ τὸν Πρίαμο κρατοῦν ἐδῶ τὴν πρώτη θέση. Στὸ I ἀπασχολεῖ τὸν ποιητὴ ἡ πρσβεῖα τοῦ Φοίνικα καὶ στὸ Σ ἡ περιγραφὴ τῆς ἀσπίδας. Στὸ Ξ ἐπίσης δὲν εἶναι παρὰ ξένο τὸ ὅτι ὁ Ὀμηρος δὲν παρουσιάζει τὸν Ἰδομενέα. Ἐκτὸς τοῦ ὅτι τὰ κεντρικὰ πρόσωπα στὸ Ξ εἶναι ὁ Δίας καὶ ἡ Ἥρα, ὁ ποιητὴς ἔχει τόσο μιλήσει γιὰ τὸν Ἰδομενέα στὸ Ν, ποὺ οὐσιαστικὰ εἶναι ἡ ἀριστεία τοῦ Κρητικοῦ ἥρωα, ὥστε ἀρκεῖται τώρα σύντομα ν' ἀναφέρῃ μόνο τὸ Μηριόνη. Πρέπει ἐδῶ νὰ παρατηρηθῇ ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ Ἰδομενέα ἀνάλογο μὲ πολλὰ ὀμηρικὰ εἰς -ε υς εἶναι καταλλήλοτατο γιὰ τὸ ὀμηρικὸ μέτρο. Ἡ γενική, δοτική καὶ αἰτιατική του, Ἰδομενήος, Ἰδομενήϊ, Ἰδομενήη κανονικὰ δυὸ πόδες καὶ αὐτὸ διευκολύνει τὸν ποιητὴ στὸ δακτυλικὸ ἐξάμετρο.

Μεταξὺ τῶν ἀρχηγῶν ποὺ παρουσιάζει ἡ Ἑλένη στὸν Πριάμο εἶναι καὶ ὁ Ἰδομενέας :

Οὗτος δ' Αἴας ἐστὶ πελώριος, ἔρκος Ἀχαιῶν.

Ἰδομενεὺς δ' ἐτέρωθεν ἐνὶ Κρήτεσσι θεὸς ὧς

ἔσσηκε' ἀμφὶ δέ μιν Κρητῶν ἀγοὶ ἡγερέθονται,

Ὁ ἴδιος ἔχει συναίσθηση τῆς ὑψηλῆς του καταγωγῆς ποὺ τὴ διακηρύττει μὲ ὑπερηφάνεια στὸ Δηΐφοβο (N 451 ἐξ.) συνδέοντας τὸν ἑαυτοῦ του μὲ τὸ Μίνωα καὶ τὶς κρητικὲς παραδόσεις.

..... ἐναντίον Ἰστιασ' ἐμεῖο,

ὄφρα ἴδῃ, οἷος Ζηνὸς γόνος ἐνθάδ' ἱκάνω,

ὅς πρῶτον Μίνωα ἰέκε Κρήτη ἐπίουρον·

Μίνως δ' αὖ τέκευθ' υἱὸν ἀμύμονα Δευκαλίωνα,

Δευκαλίων δ' ἐμὲ τίκτε πολέσσ' ἀνδρεσσιν ἀνακτα

Κρήτη ἐν εὐρείῃ· νῦν δ' ἐνθάδε νῆες ἐνεικαν

σοὶ τε κακὸν καὶ πατρὶ καὶ ἄλλοισι Τρώεσσιν.

Γιὰ τὴν ἀνδρεία του καὶ τὴν ἡλικία του εἶναι σεβαστὸς στοὺς φίλους καὶ τρομερὸς στοὺς ἐχθρούς. Τὴν γενναιότητά του δείχνει σὲ κάθε μάχη, ἰδίως στὸ Ν. Πολεμᾶ μ' ἐξαιρετικὴ ἀνδρεία καὶ θάρρος μ' ὅλο ποὺ δὲν ἔχει πιά τὴν πρώτη νιότη (N 512 ἐξ.):

οὐ γὰρ εἴτ' ἔμπεδα γυῖα ποδῶν ἦν δρμηθέντι,

οὔτ' ἄρ' ἐπαῖξαι μεθ' ἐὸν βέλος οὔτ' ἀλέασθαι·

τῷ ρα καὶ ἐν σταδίῃ μὲν ἀμύνετο νηλεὲς ἥμαρ,

τρέσσαι δ' οὐκέτι ῥίμφα πόδες φέρον ἐκ πολέμοιο.

Ἐκτὸς ἀπ' τὰ ἐπίθεται, ποὺ δείχνουν τὴν ἀνδρεία του καὶ τὴ βασιλικὴ θέση του, δουρικλυτός, σὺν ἔκελος ἀκμήν, ἀγακλυτός, ἀναξ, Κρητῶν βουληφόρος, Κρητὸς ἀγῶν, εἶναι μεσαιπόλιος (N 361):

Κι ὁ ἴδιος ξέρεי πῶς δὲν εἶναι πιά πολὺ νέος· γι' αὐτὸ ὕστερα ἀπ' τὸν ἡρωϊκὸ ἀγῶνα ποὺ κάνει, (N 476 ἐξ.) λέγει στοὺς συντρόφους του Ἀσκάλαφο, Ἀφαρέα, Δηΐπυρο, Μηριόνη καὶ Ἀντίλοχο νὰ τὸν βοηθήσουν νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸν Αἰνεΐα ποὺ εἶναι νέος καὶ γρήγορος. Ἡ ἡλικία του φαίνεται κι ἀπ' ὅσα τοῦ λέγει στὸ Ψ μὲ θρασύτητα ὁ Αἴας Ὁϊλέως, ὅταν ὅλοι παρακολουθοῦν τοὺς ἱππικοὺς ἀγῶνες (Ψ 474):

Ἰδομενεῦ, τί πάρος λαβρεύεαι· αἱ δὲ τ' ἀνευθεν

ἵπποι ἀερσίποδες πολέος πεδίοιο διένται.

οὔτε νεώτατός ἐσσι μετ' Ἀργείοισι τοσοῦτον,

οὔτε τοι δξύτατον κεφαλῆς ἔκ δέρεκεται ὄσσε.

Ὁ Αἴας εἶναι ὁ μόνος, ποὺ φέρεται ἔτσι στὸν κρητικὸ ἥρωα. Οἱ δὺο μεγάλοι ἀρχηγοί, ὁ Ἀχιλλέας καὶ ἰδίως ὁ Ἀγαμέμνων, δείχνουν μεγάλη ἐκτίμηση στὸν Κρητικὸ βασιλιά. Μετὰ τὴ φιλονικία του μὲ

τὸν Ἀχιλλέα (Α 144) ὅταν πιά ἔχει ἀποφασιστῇ νὰ στείλουν τὴ Χρυσίδα στὸν πατέρα της, λέγει ὁ Ἀγαμέμνων :

*εἷς δέ τις ἀρχὸς ἀνὴρ βουληφόρος ἔστω
ἢ Αἴας ἢ Ἰδομενεὺς ἢ δῖος Ὀδυσσεύς.*

Στὸ Β 402 ἔξ. ὁ Ἰδομενέας εἶναι μετὰ τὸν Νέστορα ὁ δεύτερος ἀπ' τοὺς Ἀχαιοὺς ἀρχηγούς, ποὺ καλεῖ ὁ Ἀγαμέμνων γιὰ νὰ προσφέρουν θυσία στὸ Δία :

*αὐτὰρ ὁ βοῦν ἰέρευσεν ἄναξ ἀνδρῶν Ἀγαμέμνων
πίονα, πενταέτηρον ὑπερμενεί Κρονίωνι,
κίκλησεν δὲ γέροντας ἀρισιῆας Παναχαιῶν,
Νέστορα μὲν πρώτιστα καὶ Ἰδομενῆα ἄνακτα,
αὐτὰρ ἔπειτ' Αἴαντε δῶο καὶ Τυδέος υἱόν,
ἔκτον δ' αὐτ' Ὀδυσῆα Διὶ μῆτιν ἀτάλαντον.*

Στὸ Κ εἶναι ὁ Ἰδομενέας ἓνας ἀπὸ τοὺς πρώτους ἀρχηγούς, ποὺ θέλει ὁ Ἀγαμέμνων νὰ καλέσῃ γιὰ νὰ λάβουν ἀποφάσεις, ὅταν τ' ἀνδραγαθήματα τοῦ Ἑκτορα ἔχουν φέρει τοὺς Ἀχαιοὺς σὲ δύσκολη θέσῃ. Ἔτσι λέγει στὸ Μενέλαο, ποὺ ἀγρυπνᾷ ἐπίσης (Κ 53 ἔξ.) :

*ἄλλ' ἴθι νῦν, Αἴαντα καὶ Ἰδομενῆα κάλεσσον
ῥίμφα θεῶν παρὰ νῆας· ἐγὼ δ' ἐπὶ Νέστορα δῖον,
εἶμι, καὶ ὀτρυνέω ἀνστήμεναι, αἴκ' ἐθέλῃσιν
ἔλθεῖν ἐς φυλάκων ἱερὸν τέλος ἧδ' ἐπιτεῖλαι
κείνω γὰρ κε μάλιστα πιθοίαιτο· τοῖο γὰρ νῆδς
σημαίνει φυλάκεσσι, καὶ Ἰδομενῆος ὁπάων
Μηριόνης· τοῖσιν γὰρ ἐπετροάπομέν γε μάλιστα.*

Ἡ ἐκτίμηση αὐτὴ συνοδεύεται κι ἀπὸ κάποια ἰδιαίτερη συμπάθεια. Ὅταν ὁ Ἀγαμέμνων τρέχει γιὰ νὰ ἐμψυχώσῃ τὸ στράτευμά του, φτάνει καὶ κοντὰ στοὺς Κρητικούς (Δ 251 ἔξ.) :

*Ἦλθε δ' ἐπὶ Κρήτεσσι κίων ἀνὰ σδλαμὸν ἀνδρῶν
οἱ δ' αἶψ' Ἰδομενῆα δαΐφρονι θωρήσονται·
Ἰδομενεὺς μὲν ἐνὶ προμάχοις, σὺτ' ἔκελος ἀλκήν,
Μηριόνης δ' ἄρα οἱ πνύμας ὥτρυνε φάλαγγας
τοὺς δ' ἰδὼν γήθησεν ἄναξ ἀνδρῶν Ἀγαμέμνων,
αὐτίκα δ' Ἰδομενῆα προσηύδα μειλιχίοισιν·
Ἰδομενεῦ, πέρι μὲν σε τίω Δαναῶν ταχυπώλων
ἡμὲν ἐνὶ πτολέμῳ ἧδ' ἄλλοίω ἐπὶ ἔργῳ
ἧδ' ἐν δαΐθ', ὅτε πέρ τε γερούσιον αἰθιοποὶ οἶνον
Ἀργείων οἱ ἄριστοι ἐνὶ κρητῆρι κέρωνται
εἴ περ γὰρ τ' ἄλλοι γε καρηκομόωντες Ἀχαιοί*

δαιτρὸν πίνωσιν, σὸν δὲ πλεῖον δέπας αἰεὶ.
 ἔστιχ' ὥς περ ἐμοί, πίειν οἷε θυμὸς ἀνῶγοι
 ἀλλ' ὄρσεν πόλεμόνδ' οἷος πάρος εὖχεαι εἶναι.
 Τὸν δ' αὖτ' Ἰδομενεὺς, Κρητῶν ἀγός, ἀντίον ἤδα·
 Ἀτρεΐδῃ, μάλα μὲν τοι ἐγὼ ἐρίηρος ἐταῖρος
 ἔσομαι, ὥς τὸ πρῶτον ὑπέσθην καὶ κατένευσα·

Ἡρωικά ἀγωνίζεται πάντοτε ὁ Ἰδομενέας κι αὐτὸ τὸ ξέρουν καλὰ ὄχι μόνο οἱ φίλοι του, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐχθροὶ του. Ἡ τρυφερὴ Ἀνδρομάχη ἐκφράζοντας στὸν ἄνδρα τῆς τοῦς φόβους τῆς, τοῦ συνιστᾷ νὰ προσέξῃ ἓνα ὥρισμένο σημεῖο τῶν τειχῶν (Ε 433 ἐξ.):

τρὶς γὰρ τῇ γ' ἐλθόντες ἐπειρήσανθ' οἱ ἄριστοι
 ἄμφ' Αἴαντε δύω καὶ ἀγακλυτὸν Ἰδομενεῖα
 ἦδ' ἄμφ' Ἀτρεΐδας καὶ Τυδέος ἄλκιμον υἱόν²⁹.

Οἱ φόβοι αὐτοὶ τῆς Ἀνδρομάχης ἀποδεικνύονται βάσιμοι. Ἀνάμεσα στοὺς ἐννιά ἀρχηγοὺς ποὺ δέχονται νὰ μονομαχήσουν μὲ τὸν Ἐκτορα στὸ Η 165 εἶναι κι ὁ Ἰδομενέας Η 162 ἐξ. :

ὦρτο πολὺ πρῶτος μὲν ἄναξ ἀνδρῶν Ἀγαμέμνων
 τῷ δ' ἐπὶ Τυδείδῃς ὦρτο κρατερὸς Διομήδης,
 τοῖσι δ' ἐπ' Αἴαντες θοῦρον ἐπιείμενοι ἄλκῃν,
 τοῖσι δ' ἐπὶ Ἰδομενεὺς καὶ δπάων Ἰδομενῆος
 Μηριόνης, Ἰδάλαντος Ἐνυαλίφ ἀνδρεΐφοντη.

Ἀλλὰ καὶ σὲ κάθε ἐκδήλωση τῶν Ἀχαιῶν ξεχωρίζει ὁ Ἰδομενέας. Ξεχωριστὴ εἶναι ἡ ἐκτίμηση ποὺ τοῦ δείχνει κι ὁ Ἀχιλλέας. Εἶναι ἀνάμεσα στοὺς λίγους ποὺ μένουν μετὰ τὸν θρῆνο γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Πατρόκλου στὴ σκηνὴ τοῦ Ἀχιλλέα. Ὁ ἥρωας λυπημένος γιὰ τὸ θάνατο τοῦ φίλου του, στὶς παρακλήσεις τῶν ἀρχηγῶν ποὺ τὸν προτρέπουν νὰ φάγῃ, ἀπαντᾷ ἀρνητικὰ Τ 309 ἐξ. :

Ὡς εἰπὼν ἄλλους μὲν ἀπεσκέδασεν βασιλῆας,
 δοιῶ δ' Ἀτρεΐδα μενέτην καὶ δῖος Ὀδυσσεὺς,
 Νέστωρ, Ἰδομενεὺς τε, γέρων δ' ἱππηλάτα Φοῖνιξ.

Γενναῖος ἀρχηγὸς καὶ πολεμιστὴς ὁ Ἰδομενέας ξεχωρίζει ἀκόμα καὶ γιὰ τὴ σύνεσή του. Ἐνα ἄπ' τὰ ἐπίθετα ποὺ τοῦ δίνει ὁ Ὅμηρος εἶναι *δαίφρων*. Ἡ σύνεσή του φαίνεται κι ἅπ' τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ δείχνει γιὰ τὸν πληγωμένο γιατρὸ Μαχάονα στὸ Α 511 ἐξ. ὅταν συμβουλευθῇ τὸν Νέστορα νὰ τὸν ἀπομακρύνῃ ἅπ' τὴν μάχη: *ἰητρὸς γὰρ ἀνὴρ πολλῶν ἀντάξιος ἄλλων*.

²⁹) Τοὺς στίχους 433 - 439 κατεδίκασε ὁ Ἀρίσταρχος. Paul Maas *Iliade Tome I* Ζ σελ. 168.

Ὁ συνετὸς κι ἡλικιωμένος ἀρχηγὸς — ἐπιδέξιος ναυτικὸς σὰν νησιώτης — εἶναι ἓνας ἀπ' τοὺς λίγους ἥρωες ποὺ κατὰφερε νὰ φέρῃ σώους τοὺς ἄνδρες του στὴν πατρίδα μετὰ τὸν Τρωϊκὸ πόλεμο. Τὸ μαθαίνουμε στὴν Ὀδύσεια ἀπ' τὸ Νέστορα ποὺ λέγει στὸν Τηλέμαχο γ 191 :

*πάντας δ' Ἰδομενεὺς Κρήτην εἰσήγαγεν ἑταίρους,
οἳ φύγον ἐκ πολέμου, πόντιος δὲ οἳ οὗ τινα ἀπηύρα.*

Πιστὸς ἀκόλουθος τοῦ Ἰδομενέα, ποὺ τὸν ἀκολουθεῖ στὶς μάχες καὶ πολεμᾶ μ' ἐξαιρετικὴ ἀνδρεία εἶναι ὁ ἀνεψιὸς του Μηριόνης γιὸς τοῦ Μόλου, ποὺ εἶναι γιὸς τοῦ Δευκαλίωνα. Ἀναφέρεται σὲ πολλὰ χωρία ὅπως κι ὁ Ἰδομενέας. I 82, K 59, 195, 260, O 302, Ξ 514, Π 342, 603, P 259, 260, 668, T 240, Ψ 121, 357, 528, 614, 882, 894 καὶ εἰς N 93, 159, 165, 246, 249, 254, 266, 295, 304, 306, 328, 479, 528, 531, 567, 575, 650, ὅπου κυρίως ἀριστεύει μαζί μὲ τὸν Ἰδομενέα.

Νεαρὸς ὁ Μηριόνης εἶναι γοργὸς στὰ πόδια καὶ συμμετέχει στὶς ἐπιχειρήσεις, ποὺ προσφέρουν οἱ νεώτεροι ἄνδρες. Εἶναι ἀρχηγὸς τῶν σκοπῶν καὶ μαζί μὲ τὸν Ἀντίλοχο (K 58) θεωροῦνται οἱ σπουδαιότεροι ἀρχηγοί. Ὅταν ὁ Νέστωρ προτείνει νὰ πάῃ κάποιος νὰ κατασκοπεύσῃ τοὺς Τρῶες, μετὰ τὸν Διομήδη ποὺ πρῶτος δέχεται, εἶναι κι οἱ Αἴαντες κι ὁ Μηριόνης πρόθυμοι νὰ διακινδυνεύσουν μαζί του (K 227 ἐξ.). Ὅταν ὁ Διομήδης διαλέγει τὸν Ὀδυσσεά νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ στὴν ἐπικίνδυνη αὐτὴ ἀποστολή, ὁ Μηριόνης βοηθεῖ τὸν Ὀδυσσεά νὰ ὀπλιστῇ δίνοντάς του τὰ ὅπλα του καὶ τὸ κράνος του, ποὺ τᾶχε ἀπ' τὸν πατέρα του Μόλο. Ἀκολουθεῖ μιὰ καταπληκτικὴ γιὰ τὴν ἀκρίβειά της περιγραφὴ τοῦ μυκηναϊκοῦ κράνους ἀπὸ δόντια ἀγριοχοίρου ποὺ ξέρομε ἀπ' ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα (L o r i m e r *Homer and the Monuments* σ. 211 ἐξ. Ἀ λ ε ξ ί ο υ «Antiquity» XXVIII 1954 σ. 211 ἐξ.). Σὰν νεαρὸς ἐπίσης κατὰ διαταγὴ τοῦ Ἀγαμέμνονα πάει νὰ φέρῃ ξύλα γιὰ τὴν πυρὰ τοῦ Πατρόκλου στὸ Ψ 113.

Ἀλλὰ καὶ σὲ σοβαρότερες στιγμὲς τοῦ πολέμου λαμβάνει μέρος ὁ Μηριόνης. Θέλει στὸ H 166 νὰ μονομαχήσῃ μὲ τὸν Ἑκτορα, στὸ N ἀριστεύει μαζί μὲ τὸν Ἰδομενέα κι εἶναι οἱ δύο τους, ποὺ γιὰ πολὺ σηκώνουν τὸ βάρος τοῦ πολέμου. Στὸ P 259 ἀγωνίζεται μαζί μὲ τὸ Μενέλαο γιὰ τὸ πτώμα τοῦ Πατρόκλου κι οἱ δύο σηκώνοντάς το ψηλὰ θέλουν νὰ τὸ βγάλουν ἀπ' τὴ μάχη. Ἐξαιρετικὸς ἀθλητὴς λαμβάνει μέρος στὶς ἀρματοδρομίες στὸ Ψ 351 κι ἔρχεται τέταρτος παίρνοντας 2 χρυσὰ τάλαντα ὥς βραβεῖο. Διαπρέπει ὅμως κι ὥς ἀκοντιστὴς —καλύτερός του εἶναι μόνο ὁ Ἀγαμέμνωνας (πβ. Φ 890 ἐξ.)—καὶ κυ-

ρίως ὥς τοξότης. Συναγωνιζόμενος μὲ τὸν Τεῦκτρο παίρνει τὸ πρῶτο βραβεῖο, δέκα πελέκεις. Τὸ ἀγώνισμα αὐτὸ δείχνει τὴν ἑξαιρετικὴ του ἱκανότητα, ποὺ δὲν εἶναι ἄσχετη ἀπ' τὴ φήμη γιὰ τὴν εἰδικότητα τῶν Κρητῶν στὸ τόξο.

Νομίζω ὅτι οἱ ὁμηρικὲς μυθεῖες τῶν κρητικῶν ἥρώων ἀνοίγουν καὶ μιὰ ἄλλη προοπτικὴ. Εἶναι ἄραγε τυχαῖο τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Ἰδομενέας (Ε 44) σκοτώνει τὸ Λυδὸ Φαῖστο γιὰ τοῦ Μήονος Βώρου καὶ τὸν Ἄσιο Ὑρτακίδη (Ν 759, πβ. Β 835 ἐξ.); Τὸ ὄνομα τοῦ Λυδοῦ ἥρωα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄσχετο μὲ τὴν κρητικὴ Φαιστό. Ἀλλὰ καὶ ὁ Βῶρος θυμίζει τὸ σημερινὸ κρητικὸ τοπωνύμιο *Βῶροι* ἀπέναντι ἀπ' τὴ Φαιστό. Τὴν κρητικὴ πόλη Ὑρτακο ἢ Ὑρτακίνα θυμίζει τέλος τὸ Ὑρτακος. Πιθανώτατα στὰ χωρία αὐτὰ ἔχομε μιὰ ἀπήχηση παλιῶν τραγουδιῶν ἐντοπισμένων ἀρχικὰ στὴν Κρήτη, τραγουδιῶν, ποὺ ἔκαναν λόγο γιὰ κρητικὰ γεγονότα. Πράγματι οἱ κρητικὲς παραδόσεις μιλοῦν γιὰ συγκρούσεις τοῦ Ἰδομενέα μὲ ἄλλες κρητικὲς πόλεις. Ἔτσι γυρνώντας ἀπ' τὴν Τροία, ὁ Ἰδομενέας ἀγωνίζεται μὲ τὸν Λεύκωνα γιὰ τοῦ ἥρωα Τάλω στὰ περὶχωρα τῆς Λύκτου, καὶ καταστρέφει δέκα πόλεις. (Σχόλια Ἰλιάδος Β 649, ἐκδ. Dindorf III 144, πβ. Σχόλια Ὀδυσ. τ 174 καὶ Εὐσταθίος 1860, 59, Faure ἔ. ἀ. σ. 215 σημ. 87). Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἀγῶνες τῶν Ἀχαιῶν μὲ τοὺς Μινωῖτες ἢ καὶ γιὰ ἀγῶνες μεταξὺ ἀχαϊκῶν πόλεων τῆς Κρήτης. Εἶδαμε ὅτι ἡ Ὑρτακίνα τῆς δυτικῆς Κρήτης εἶναι πιθανῶς μιὰ ἀχαϊκὴ ἐγκατάσταση. Τ' ἀχαϊκὰ αὐτὰ τραγούδια τῆς Κρήτης χρησιμοποιεῖ ὁ Ὅμηρος μεταφέροντας τοὺς ἥρωες καὶ τὰ γεγονότα στὸ νέο θέατρο τοῦ πολέμου, τὴν Τροία. Ἡ σίγουρη σχέση τριῶν ὀνομάτων ἀντιπάλων τοῦ Ἰδομενέα μὲ κρητικὰ τοπωνύμια δὲν μπορεῖ ν' ἀποτελῇ σύμπτωση.

ΜΑΡΘΑ ΑΠΟΣΚΙΤΟΥ